

ՀԱՅ ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԵՐՋՆԿԱՅԻ ԴՊՐՈՑԸ

Մեր աշխատությունների նախորդ գլխում մանրամասն խոսեցինք Երզնկայի վանքերի մասին, հիմնականում կանգ առնելով նրանց կրթական, գրչագրական գործունեությունը:

Այս գլխում ծանոթացնելու ենք մատենագրական այն հարուստ ժառանգությանը, որ ստեղծվել է այդ վանքերում և որը կազմում է Հայ միջնադարյան գրականության փառքը:

Մասնավորապես 12–14-րդ դարերում Երզնկան մատենագրական և մանրանկարչական այնպիսի դարձրինք է ապրել, որ դարմանք է պատճառել Հայ և օտար տասնյակ հետազոտողների: Երզնկացիները տվել են նշանավոր մատենագիրներ, տաղերգուներ, փիլիսոփաներ, ճշգրիտ գիտություններով զբաղվողներ, թարգմանիչներ:

Մի քանի տասնյակի կարող են հասնել Երզնկայի մատենագրական դպրոցի ներկայացուցիչները: Անդրադառնալու ենք առավել հայտնիներին, որոնք են՝

1. Կոստանդին Երզնկացի,
2. Հովհաննես Երզնկացի Պլուզ,
3. Հովհաննես Երզնկացի Ծործորեցի,
4. Կիրակոս Երզնկացի,
5. Մովսես Երզնկացի,
6. Գրիգորիա Երզնկացի,
7. Մխիթար Երզնկացի,
8. Գևորգ Երզնկացի:

Սրանք տարբեր աստիճանի ու կարողությունների տեր մատենագիրներ են. մի քանիսը Հայկական շրջանակներից դուրս եկած, համընդհանուր ճանաչման արժանացած, մյուսները՝ ավելի համեստ անուններ, սակայն միևնույնն է, Երզնկայի մատենագրական դպրոցում ունեն իրենց արժանի տեղը:

1. ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ ԵՐՁՆԿԱՑԻ

Կոստանդին Երզնկացին մեր միջնադարյան տաղերգությունյան ամենապայծառ ղեմքերից է, հայկական վերածնությունյան ականավոր ներկայացուցիչներից, հայ աշխարհիկ քնարերգությունյան հիմնադիրը: Նա բնության, սիրո մեծ երգիչն է, որ իր գրական հուժկու տաղանդով, լեզվամտածողությունյան ինքնատիպությունմբ, փիլիսոփայական խորությունմբ, ներշնչանքը ժողովրդից ստանալու բացառիկ ուժով, համեմատությունյան եզրեր ունի համաշխարհային խոշորագույն գրողների հետ: «Տողեր ունի Կոստանդին Երզնկացին իր քերթվածոց մեջ,- գրում է Ա. Չոպանյանը,- որոնց նմանը Վիյեննի, Դանթեի, Լեոբարտիի, Պետրարկայի, Լամարտինի և ուրիշ նշանավոր բանաստեղծներու գործոց մեջ մատնանիչ կրկվին»¹:

Կենսագրական հավաստի տվյալներ քիչ կան այս նշանավոր ու պայծառ մտածողի վերաբերյալ: Նա իր մասին գրել է.

**Թէ խընդիր լինիք անուանս արժանի,
Կոստանդին անուն՝ կոչի եզրնկացի:**

Երզնկա քաղաքում է ծնվել, թե՞ գյուղերից մեկում: Չգիտենք: Երկու դեպքում էլ կարող էր կոչվել Երզնկացի:

Ծննդյան թվականը ևս անորոշ է: Ըստ պատմաբան Հ. Քյուրտյանի՝ ծնված պիտի լինի մոտավորապես 1250–1260-ական թվականներին: Բանասեր Արմենուհի Սրապյանն էլ, որ լույս է ընծայել Կոստանդին Երզնկացու բանաստեղծությունների գիտական տեքստը ընդարձակ առաջաբանով, գտնում է որ ծնված պիտի լինի 1250-ական թվականներին:

Կրթությունն ստացել է Երզնկայի վանքերից մեկում, բայց թե ո՞ր վանքում՝ դարձյալ անորոշ է: Ոմանք փորձել են լուծել այդ հարցը կողմնակի տվյալներով, սակայն հստակ եզրակացություն չեն եկել: Ըստ Հ. Քյուրտյանի՝ սովորած պիտի լինի կամ ս. Կիրակոսի կամ Եփրատ գետի մյուս ափին գտնվող Տիրաչենի վանքում, որոնք եղել են ժամանակի ամենաձաղկուն կրթական կենտրոնները:

Տաղերից մեկում ակնարկություն կա, որ 15 տարեկանում արդեն սովորում էր վանքում: Այն փաստը, որ հակառակորդները մեղադրել են նրան թե նա վարդապետների չի աշակերտել՝ ոմանց հիմք է տվել կարծելու թե վանքերում երկար չի մնացել, պարզապես գրաճանաչ է

¹ Ա. Չոպանյան, Կոստանդին Երզնկացի, տե՛ս «Անահիտ», ամսագիր, Փարիզ, 1905, մայիս, էջ 93:

դարձել, յուրացրել որոշ գիտելիքներ, թողել հեռացել է, ինքնազարգացմամբ ու իր բնածին ձիրքի շնորհիվ ապրել է մտավոր բացառիկ հասունացում:

Մենք էլ համամիտ ենք այս ենթադրությունը, հաշվի առնելով այն իրողությունը, որ նա գրեթե գերծ է մնացել քրիստոնեական միատիցիզմից, ինչ որ շատ դժվար պիտի լիներ վանքերում հասունացած մարդու համար, որքան էլ նա մղում ունենար ղեպի աշխարհիկը:

Ինքը՝ Կոստանդինն էլ ասում է թե գրելու շնորհքը ոչ թե այս կամ այն ուսուցչից է ստացել, այլ ի վերուստ, թե որոշ գիտելիքներ ձեռք բերելուց հետո զարմանքով է նկատել, որ բանաստեղծ է:

**Այնպէս, որ ես ի յիմ
Պօսից շարելըն՝ զարմացայ:
Սիրով ու մեծ յուսով
Ես այս բանիս ի փորձ մըտա¹:**

Վերոհիշյալ բանաստեղծություն մեջ նա վանքում լինելու մասին խոսում է անցյալ եղանակով՝ «մինչ ի վանք կայի», որից Ա. Սրապյանն իրավացիորեն եզրակացնում է, թե հետագայում վանքում չի եղել: Այստեղից էլ հնարավոր է այն եզրակացությունն անել, թե նա բանաստեղծական արվեստը սովորել է դրսում՝ ժողովրդական երգիչներից ու բանասացներից, քանի որ, ինչպես նկատում է Հ. Քյուրտյանը, այդ ժամանակ Հայաստանում չկար մի այնպիսի բանաստեղծ, որից կարողանար սովորել:

Կարող ենք չհամաձայնվել այս կարծիքին և ասել, թե գուցե ունեցել է մի բանաստեղծ ուսուցիչ, որի գրածներից նմուշներ մեզ չեն հասել, սակայն դրանով հանդերձ՝ բավական հիմնավոր է Քյուրտյանի ենթադրությունը, մանավանդ որ Կոստանդին Երզնկացու արվեստը ոչ թե միտում է ղեպի անհատական դրոշմ ունեցող մի գրականություն, այլ գնում է ղեպի ժողովրդական մտածողության, բառ ու բանի վրա խարսխված գրականությունը, աշխարհընկալումը:

Ուսումնասիրողներին զբաղեցրել է նաև այն հարցը, թե Կոստանդին Երզնկացին աշխարհակա՞ն է եղել, թե՞ հոգևորական, մանավանդ որ աշխարհական մատենագիր հազվադեպ ենք հանդիպում միջնադարում:

Ա. Չոպանյանը գտնում է, որ եղել է աշխարհական: Քյուրտյանը ենթադրում է թե սկզբում եղել է կրոնավոր, հետագայում հրաժարվել է:

¹ Կոստանդին Երզնկացի, Տաղեր, աշխատասիրությունը Արմենուհի Սրապյանի, Երևան, 1962, էջ 190:

Ստեղծագործությունն գաղափարական միտումը ավելի Քյուրտ-յանի կարծիքն է հաստատում, թեև նրա ամենավաղ հասակում գրած բանաստեղծություններն էլ աննշան չափով են տուրք տալիս կրոնական գաղափարախոսություն:

Կոստանդին Երզնկացին հալածվել է հետադեմ հոգևորականության կողմից: Այդ մասին ինքը գրել է հատուկ բանաստեղծություն: Սակայն, ըստ երևույթին եղել է նաև մի խավ, որը գնահատել է նրա ստեղծագործության աշխարհիկ բովանդակությունը և քաջալերել է: Բանաստեղծություններից մեկում Կոստանդինը գրում է.

*Եղբարք մի կան հետ մեզ սիրով,
Աշխարհի բան ուզեն գրրով.
Նա ես վասն այն յայտնի ձայնով.
Սիրու բաներս ասացի յուով¹:*

Ուրեմն Երզնկայում այդ ժամանակներում եղել են «աշխարհիկ բանը», այսինքն՝ սիրային բանաստեղծությունները գնահատողներ, խնդրել են Կոստանդինին գրել այդպիսի երկեր: Դրանք կրոնական միապաղաղ աղոթքներից, շարականներից հոգնած մարդիկ էին:

Բնականաբար հակառակորդների շրջանակը ավելի մեծ է եղել և Կոստանդին Երզնկացին գուցե խեղդվեր խավարամուլների այդ ճահիճում, եթե չլիներ նախախնամական մի բարեկամություն, եթե նրան ձեռք չմեկներ հեռավոր Պարսկաստանում ապրող մի բարեկամ՝ Ամիր Փոլինը:

Ո՞վ է եղել առեղծվածային այս անձնավորությունը, ի՞նչ ազգություն է պատկանել, քանի որ ոչ անունն է հայկական, ոչ ազգանունը, ո՞րտեղ է ծանոթացել Երզնկացուն, ինչպիսի կապ է եղել նրանց մտերմությունը, զուտ գաղափարակա՞ն, թե հիմնված գործնական որևէ խնդրի վրա: Մեր ուսումնասիրողներին այնքան էլ չի զբաղեցրել այս հարցը:

Փաստ է այն, որ Կոստանդինն իր բանաստեղծություններն ուղարկել է կամ անձամբ հանձնել է այդ մարդուն: Ամիր Փոլինը դրանք ամփոփել է մի գրքի մեջ և պահել: Հնարավոր է, որ Փոլինը անձամբ եղած լինի Երզնկայում և ստացած լինի ձեռագրերը: Եթե չլիներ Ամիր Փոլինը, չլիներ ինչ որ թաքուն պայմանավորվածություն նրանց միջև, դժվար թե Երզնկայում կազմված որևէ տաղարան կամ գանձարան տեղ տար այդքան աշխարհիկ բովանդակություն ունեցող գործերի:

¹ Կոստանդին Երզնկացի, էջ 165:

Հ. Քյուրտյանը իրավացիորեն գրում է. «ականջներուն խորթ էին վարդի և պուլպուլի իր սիրային մրմունջները, այդ իսկ պատճառով վարկաբեկ եղավ՝ Երզնկացին Կոստանդին: Չարտագրվեցան իր գործերը ուրիշ տաղարաններու մեջ, և չհիշատակվեցան իր շրջանին կրոնավորներուն հիշատակարաններուն մեջ, մեկ խոսքով գուցե ան ենթարկվեցավ «պոլթոթ»-ի մը, որուն հավանաբար կպարտինք Երզնկացվո անհայտ մնալը»¹:

Այս ճիշտ գնահատականը տալուց հետո Քյուրտյանը հիշում է երկու Կոստանդին՝ տարբեր հիշատակարաններում, որոնցից մեկը ապրել է Տիրաչենի վանքում և ասում է թե Կոստանդին Երզնկացին գուցե 1314 թ., այսինքն՝ կյանքի վերջին տարիներին ապրել է հիշյալ վանքում:

Ա. Սրապյանն էլ Հայկական սովետական հանրագիտարանում գրած հոդվածում միանում է այդ կարծիքին, ընդունում Տիրաչենում լինելը²:

Անհավանական ենք համարում այս ենթադրությունը: Ճիշտ է, որ երիտասարդ տարիքում աշխարհիկ մեղանչումներ ունեցող մարդիկ իրենց ծերությունը փորձել են վանքերում քավել մարդկային թուլություն իրենց արարքները, իրենց համար տեղ ապահովել հանդերձյալ կյանքում, երբեմն էլ այդ բանը պարտադրվել է նրանց, ինչպես հետագայում՝ Սայաթ Նովային, սակայն այլ է պարագան Կոստանդինի դեպքում: Նրա նկատմամբ եղած թշնամությունը այնքան խորն է եղել, որ եթե նա վերադարձել է վանք, պիտի պարտադրվեր գրել տաղեր արդեն կրոնական բովանդակությամբ, իսկ նման տաղերը հաճույքով պիտի հիշատակվեին Կոստանդինի աշխարհիկ գործերը մերժող հոգևորականների կողմից, մինչդեռ մեզ չի հասել այդպիսի և ոչ մի բանաստեղծություն: Նույնիսկ վաղ շրջանում գրված և կրոնական երանգ ունեցող մեկ երկու բանաստեղծությունները շատ հեռու են միստիցիզմից, իսկ հայտնի «Մեկնություն վարդին համառոտ: Վասն անգիտաց չինեցի» երկը մեղանչման որևէ երանգ չունի: Այնտեղ ամենևին չենք գտնում հոգու և մարմնի պայքար. յուրահատուկ հումորով բացատրում է իր տգետ հակառակորդներին, թե վարդ ասելով հասկացել է Հիսուսին, ծաղկունքը՝ քահանաներն են, թե բլրուլի երգը «ի վերա վարդին» «Այն փողն էր յարութեան, զոր և կոչեաց յառաւօտին» և այլն:

Քրիստոնեական եկեղեցին ինքն է դիմել նման պարզունակ բացատրությունների՝ Աստվածաշնչի ազատ նկարագրություններից

¹ Հ. Քյուրտյան, Երիզա, էջ 157:

² «Հայկական սովետական հանրագիտարան», հատ. 5, Երևան, 1979, էջ 614:

մարդկանց հոգին ազատ պահելու համար: Հիշենք «Երգ երգոցը», որի գերազանցապես աշխարհիկ, սիրային բացատրությունները ներկայացվել են որպես Հիսուսի և Երուսաղեմի երկխոսություն...

Նույնը չի՞ կատարվել Վերածննդի նկարչություն մեջ, որտեղ իրական կինը իր մարմնական հրապույրներով ներկայացվել է որպես Տիրամոր կերպար, նկարիչներն էլ, եկեղեցին էլ քաջ գիտակցելով հանդերձ թե այդ հոյակապ գործերը դիտողներն առաջին հերթին հիանում են դրանց մարմնեղեն բարեմասնություններով և ոչ վերացական որևէ գաղափարով, ընդունել են:

Կոստանդին Երզնկացին էլ կարողացել է համոզել իր տգետ ու մոլեռանդ հակառակորդներին, թե՞ մարդիկ՝ գիտակցելով հանդերձ բացատրություն անհամողիչ լինելը հանդուրժել են: Հնարավոր է:

Մինչև այստեղ մենք խոսեցինք Կոստանդին Երզնկացու կենսագրության և հարակից հարցերի մասին, այժմ ծանոթանանք նրա ստեղծագործություններին, որոնք այնքան զբաղեցրել են հայ և օտար տասնյակ բանասերների, թարգմանիչների:

Կոստանդին Երզնկացուց մեզ հասել է ընդամենը մեկ ձեռագիր երգարան, բաղկացած 182 էջից, գրված թղթի վրա, 1336 թվին: Գրիչն ու ստացողը եղել է Ամիր Փոլինը: Վայրը՝ Դավրեժ:

Այս ձեռագիրն ունեցել է ուշագրավ ձևակառուցող, երկրից երկիր թափառելուց հետո 1759 թ. ընկել է Կ. Պոլիս: Նույն տարում տարվել է Վենետիկ՝ Մխիթարյանների վանքը, որտեղ էլ պահվում է մինչև այժմ:

Ձեռագրի սկզբում գետեղված է «Յաղագս միաբանութեան եղբարց, բանք սակաւ և պիտանիք» երկը, ապա՝ 57-րդ էջից արդեն բանաստեղծություններն են, որոնց ընդհանուր թիվն է 22: Ունի հետևյալ հիշատակարանը. «Գրեցաւ սայ ի Թավրէժ, ի Դառվազայի սնջայոանս, շնորհիւ և ողորմութեամբ ամէնօրհնեալ Տիրամօր սուրբ Աստուածածնին, ձեռամբ մեղապարտ և դատապարտեալ ոգոյ՝ նուաստ գրչի Ամիրիս՝ մականուն Փօլին Քալայմաչ ի Յուսափայ որդու Միթոռի թոռն, ի վայելումն անձին իւրոյ և յիշատակ հոգոյ իւրոյ և ծնօղացն իւրոյ: Տէր Յիսուս Քրիստոս Աստուածն բոլորից ողորմեսցի մեզ և ձեզ կարդացողին և լսողին և այնոցիկ որք հաւատով զմեզ ի Քրիստոս յիշեն, Քրիստոս զիւրեանքն յիշէ յիւր արքայութիւնն, ի թվիս ԶԶԵ (1336) ի Նաւասարդի գրեցաւ այս գիրս, ամէն»¹:

Բացի այս հիմնական ձեռագրից, Կոստանդին Երզնկացու տաղերից մի քանիսն էլ վերցվելով տարբեր ձեռագրերից՝ տպագրվել են

¹ Հ. Քյուրալյան, Երիզա, էջ 162:

երգարաններում և մամուլում: Նրան վերագրվող մի քանի երգ լույս է տեսել «Բազմավեպի» 1848 և 1866, «Անահիտի» 1902, 1905 թվերի տարբեր համարներում:

Այսպիսով՝ վավերականորեն Կոստանդին Երզնկացուն պատկառող տաղերի թիվը 25-ից չի անցնում:

Գրանք առանձին հրատարակելու առաջին փորձը կատարել է Մ. Պոտուրյանը¹: Առավել ամբողջական և գիտական հրատարակությունը պատրաստել է բանասիրական գիտությունների դոկտոր Ա. Սրապյանը, որը ներածական ընդարձակ հետազոտություններով և 1962 թվականին, Երևանում:

Կոստանդին Երզնկացու բանաստեղծություններից նմուշներ թարգմանվել են ռուսերեն, ֆրանսերեն և այլ լեզուներով:

Ո՞րն էր այն նորը, որ բերում էր Կոստանդին Երզնկացին հայ հին քնարերգության մեջ:

Մեր միջնադարյան գեղարվեստական գրականությունը, ստեղծված լինելով բացառապես վանքերի պատերից ներս, հոգևորական սրբմի տակ աշխարհից կտրված մարդկանց կողմից, մոմի, խունկի, աղոթքի թմրեցնող մթնոլորտում, կրել է այդ բոլորի կաշկանդիչ ազդեցությունը, ենթակա հոգևոր պետերի և հենց իրենց՝ հեղինակների յուրահատուկ «գրաքննությունը»: Քրիստոնեական գաղափարախոսության դեմ մեղանչելու սարսափը դամոկլյան սրի նման կախված է եղել մտքի մարդկանց գլխին, անգամ սովորական գրիչների, որոնք ինքնաձաղկման ինչպիսի արտահայտություններ ասեք որ չեն գործածում իրենց հասցեին՝ կատարած կամ չկատարած մեղքերի թողության համար:

Ճնշիչ, կաշկանդիչ այդ մտայնությունը չէր կարող իր կնիքը չդնել անգամ ամենից պայծառ անհատականությունների, ականավոր մտածողների ստեղծագործությունների վրա:

Այս երևույթի վրա հատուկ ուշադրություն են դարձրել Ա. Չոպանյանը, Մ. Արեղյանը, Հ. Քյուրտյանը և այլ ուսումնասիրողներ: Ա. Չոպանյանը, օրինակ, գտնելով որ Գրիգոր Նարեկացին «անձնական հոգիի մը մեջ գալարվող փոթորիկ մը կարտահայտե ամենաբուռն, ամենակենդանի, ամենահզոր ոճով մը, բայց ատ ալ մեղքին մղձավանջն մտայլված, հավիտենական պատիժներուն սարսափեն հալածված միջնադարյան վանականին ջլախտավոր հոգիին ողբերգու-

¹ Մ. Պոտուրյան, Կոստանդին Երզնկացի. ԺԳ դարու ժողովրդական բանաստեղծ և յուր քերթվածները, Վենետիկ, 1905:

թյունն է, և ոչ բնականոն ու հավիտենական մարդ էակին անհատական էությունը դրդող տոամենքեն մեկը»¹;

Մ. Աբեղյանը նույն միտքն է զարգացնում, գրելով թե Կոստանդին Երզնկացին «յուրացրել է Գրիգոր Նարեկացու այն տաղասացությունը, որ հոգևոր իմաստով անձնական շեշտերով երգում է ուրախ, լուսավառ բնությունը: Կոստանդինի այս կարգի բերթվածները շատ ավելի մաքուր ու ջինջ են, ուստի և ավելի գեղեցիկ են, քան իր վարպետ Գրիգոր Նարեկացու Ծննդյան ու Վարդավառի տաղերն իրենց մթուփյամբ և բառախաղերով»²:

Ահա մարդկային հոգու ազատագրումն է, որ բերել է մեր չափածո Հին գրականության մեջ Կոստանդին Երզնկացին, բերել է նյութի բազմազանությունը գեղարվեստական մշակման բարձր արվեստով: Քրիստոնեական եկեղեցու հազար տարվա գաղափարական պարտադրանքի դեմ ըմբոստացման յուրահատուկ արտահայտություն է Երզնկացու ջինջ ու վտիտ, կենսախինդ ու խորապես մարդկային պոեզիան:

Մյուս կողմից իր խորքում այդ գրականությունն ունի դեպի հեթանոսական միտելու շեշտ, ոչ թե ուստյուն դեպի նախաքրիստոնեականը, այլ ընկալումը, ձուլումը այն ամենի, որ հակառակ քրիստոնեական դարավոր պարտադրանքին, ուղեկցել էր հայ ժողովրդին անցած հազարամյակի ընթացքում: Արևը, լույսը, բնության պաշտամունքը մարդ արարածի գոյության խթանն է եղել և չէր կարող մարդս հրաժարվել դրանցից, որքան էլ վարպետներն ու քահանաները փորձեին առաջնությունը տալ հոգուն, աշխատեին ճգմել, թուլացնել մարմնականի պահանջը:

Կոստանդին Երզնկացու մեծությունը կյանքի այդ զարկերակը ճանաչել և երգելն էր:

Ինչ որ կատարել են մեր օրերում Հ. Թումանյանը, Ավ. Իսահակյանը, նույնը կատարել է Կոստանդին Երզնկացին 13-րդ դարում, վերցրել է ժողովրդից, վերադարձրել նրան:

Մ. Աբեղյանը մանրամասն վերլուծելով Կոստանդին Երզնկացու «Արեգակի, գարնան և լուսու բանքերը», ասում է թե ամենից առաջ այդ երգերում է երևում «կյանքի ու բնության սիրահար շնորհալի բանաստեղծը». «Նա բնությունից առնում է ընդհանրապես մեղմ ու

¹ Ա. Չոպանյան, Հայրեններուն բուրաստանը, Փարիզ, 1940, էջ 26:

² Մ. Աբեղյան, Հայոց Հին գրականության պատմություն, գիրք երկրորդ, Երևան, 1946, էջ 311:

քնքուչ տեսարանները, արեգակի ծագումը, լուսով ու գույնով, գարնանային կյանքով ու բուրմունքով լցված: Այս տեսակի երկերի մեջ է ահա ամենից ավելի փայլում Կոստանդին բանաստեղծական տաղանդը... նրա երգերի մեջ լույսն ու սերը դարձել են մի տեսակ պաշտամունքի առարկա. նա ներբողում է արեգակի ծագում, գարնան գալուստ, լույս ու սեր, հորինելով մեկը մյուսից գեղեցիկ քերթվածներ»¹:

Միջնադարյան հայ քնարերգության շողշողուն գոհարներից է Կոստանդին Երզնկացու «Զարթիք ի յերագուտ» տողով սկսվող բանաստեղծությունը, որտեղ երգում է երևի ծագումը, բնության գարթոնքը.

**Զարթիք ի յերագուտ, բացեք զաչերդ, ով կայք ի քուն.
Տեսեք մէջ գիշերիս շատք՝ որ պահ մի չեն լել ի քուն...
Զարթայ ես ի քընոյս, ելայ կացի պահ մի արթուն.
Երբ էանց գիշերն յերկար՝ նըչան եղեւ առաւօտուն.
Տեսի լուսին պայծառ, բագում աստեղք ի յիր սպասուն,
Ջերկինքն են զարդարել ւ են արարածըք իմաստնոյն:
Մի աստղ ելաւ պայծառ առջև Արուսեակին լուսոյն,
Ուներ լոյս գեղեցիկ, քան զաստեղացն՝ այլ գերագոյն.
Ետես ըզնա լուսին և հրաման տայ աստեղնոյն.
Հաւսար ի մայր մըտան, նուագեցան յիրենց լուսոյն...
Քաղցր է ծընունդ լուսոյն, երանի տամ ես այն մարդոյն,
Որ բաժին ինքն ունենայ՝ ի յայն լուսոյն առաւօտուն:
Թէ դուռն կայ երկնից՝ պարգեւատու մի Աստուծուն,
Ի ծագել արեգականն ի մեզ բացվի դուռն բարոյն...
Թէ անուշ հոտ կայ բուրել ւ ի կեանք փոխէ զդուռն մահուն,
Են շատոց հոգի հարբած՝ յանուշ հոտոյն յառաւօտուն.
Թէ անմահական սէր կայ, որ հոգի տայ հոգեստնուն,
Իմ բաժին սէրն ու հոգին խառնել ի սէրն առաւօտուն:
Թէ ինձ կեանք կամ խընդութիւն բաժին կայ ի դուռն ի սիրուն,
Մէկ պահու սէրն ի սըրտէ թող՝ լինի ինձ յառաւօտուն.
Թէ հոգի տալ կու պիտի, կամ թէ հոգի հանել մարդուն,
Նա յօժար եմ ես հոգով՝ զհոգիս փոխան տալ իմ սիրուն:
Ով կամի սիրով լինիլ ինքն յարութեան որդի լուսոյն,
Թող խընդրէ ի յայն սիրոյն, որ ինք յարեաւ առաւօտուն.**

¹ Մ. Աբեղյան, նշվ. աշխ., նույն տեղում:

*Ի սիրուն սէր յաւելու, սիրով գընալ տունն ի սիրուն,
Ի ով սիրոյն ինք հետեի՝ հասնի սիրովն առաւօտուն...
Ես յետին և անպիտան, որ Կոստանդին կոչի անուն,
Որնդդեմ ի քէն, տուր ինձ սէր՝ ի սիրուն առաւօտուն¹:*

Այս բանաստեղծութիւնն ընթերցելիս դժվար չէ նկատել, թե որն է Կոստանդին Երզնկացու ներչնչման հիմնական աղբյուրը՝ արև, լույս, առավոտ, ըստ որում առավոտը նրա համար ամենօրյա վերագարթման, յուրահատուկ հարության, կրկին կյանք մտնելու սիմվոլ է:

Հայտնի է, որ մեր ժողովրդական հավատալիքների մեջ արշալույսը դիտվել է ամենօրյա հարություն: Ահա թե ինչու Երզնկացին նախընտրում է որ իր հետ կատարվելիք բոլոր դեպքերը կատարվեն առավոտյան, լուսաբացին, նշանակում է արևածագին:

Եթե առավոտը մեռած գիշերվան հաջորդող հարությունն է, ապա գարունը Երզնկացին դիտում է որպես բնության հարությունը, զարթոնքը:

*Գարունն լինի ուրախութիւն և ցընծութիւն երկրածընաց...
Ծառքըն ծաղիկա ի վեր փըչեն, թէ կան դայար ու չեն մըսած...
Բուրաստանքըն գարդարին, վարդըն փըռէ տերև շարած.
Վասն այնոր ինք թագաւոր, որ համբերէ ի մէջ փըչաց:
Ձի որ տըված ի հողն ի պահ ըոյսք ու սերմանք կայ սերմանած՝
Վըճարեն ըզսերմանողն և տան տէրանց շատ յաւելած...
Ահա եղև յորդոր գարուն, յայտնեցաւ զինչ կայ պահած
Ու զինչ ծածուկ գործք ու սերմանք զիրենք ցուցին յամէն ցեղաց¹:*

Նույնքան ուշագրավ է և աշխարհիկ զգացողությամբ աուցված՝ «Տաղ գարնան եւ ուրախութեան» երգը, որտեղ բանաստեղծը, բնության գովքը, գարնան կախարդանքը զուգորդում է սիրո զգացմանը:

*Ահա հոտըն գար գարնան, իւր տեսն երևէր խնդման,
Ձինչ պարտէզ և այգեստան, ծաղկունք գոյնզգոյն բացուան...
Եկայք մտունք ի բաղչայն, խօսիմ ես հազար դաստան,
Որտեղ որ սիրու տէր կան, ամէնն մեզի մօտ թող գան:
Այսօր եմ հուքմով իշխան, հաւասար ծաղկունք՝ զինչ որ կան
Հրաման ունին և ֆարման, վարդին երևան թող գան:*

¹ Կոստանդին Երզնկացի, Տաղեր, էջ 124-127:

² Նույն տեղում, էջ 150-151:

Վարդն էր ի Թախտին փոման, բարձր էր նստեր գերդ զխան,
Ծաղկունքըդ ամէն ժողկեցան, բոլոր վարդենոյն նստան:
Ունին շատ սիրոյ դարման, վարդն տեսայ ի փոման,
Կարմիր տերևն ի վառման, գերթ զակունք են ի շարման:
Մէճիս գուգեմ ի սայրան, բլբուլն է ներս ի մաստան,
Սաղի լուսեղէն մեծ տան, կանգնին ու գինի մեզ տան:
Սաղի՛, լի՛ց ու տո՛ւր գկթղայն, իմ սիրտս է սիրուղ Հաւան,
Որ ես խմեմ զայն կթղայն, որ մէջն է գինով յորդան:
Մըտրուպ դու սազէ՛ գչաչթայն, որ մորճըն խաղայ մոյտան.
Այ մորճ ու բարակ ւ երկայն, քո տեսն ի լուսին նըման:
Աչերդ է ի ծով նըման, ունեբղ՝ աղեղան լարման
Կանգնել սուրաթիդ փասպան, վախեմ թէ խոցես մահուան:
Շրթունքն բերէ գփարդան, ւ իւր լեզուն խօսի լարման,
Քաղցր է ու շիրին իւր ձայն, այն որ մեզ շաքրի Համ տան:
Այսօր է մեզ օր խընդման, Հաւասար սիրեղեացդ որ կան,
Զինչ սիրտ որ սիրով բացւան, այսօր միատեղ նըստան:
Սաղի է մեզի գօրհան, վարդն է մեզ ՀարիՖ սուլթան,
Մտրուպ բլբուլնի շատ կան, խօսին ի սիրու շատ բան¹:

Անդրադառնալով Վարդ ու սոխակի սիրավեպին, Մ. Աբեղյանը գրում է, թե առաջին անգամ Կոստանդին Երզնկացին է օգտագործել այդ թեման միջնադարյան Հայ գրականությունն մեջ, մի սիրավեպ, որի «այլաբանությունն տակից պարզ ցոլանում է զգայարանական հեշտավետ սերը»:

Աբեղյանը գուգահեռներ է անցկացնում նույն սիրավեպի արևմտասեփրոպական մշակումների հետ: Գտնելով, որ նրա լավագույն մշակումներից մեկն է Տորկատո Տասսոյինը, գրում է.

«Ահա մեր Կոստանդինի սիրավեպի նյութը, որ էապես նույնն է, ինչ որ նրանից ավելի քան 250 տարի հետո հորինող իտալացի հռչակավոր բանաստեղծինը: Մեր քերթվածի մեջ սերը նույնիսկ ավելի վեհ ու վսեմ է, զի դա հեշտանք չէ փափկություն դրախտում, այլ ըստ կրոնական հայացքի, բխելով Սեր աստծուց՝ դարձած է հավերժ կենդանություն աղբյուր, մի աստվածային ստեղծագործ կենդանաբար ու գեղեցկացնող գորություն ամբողջ բնություն համար»²:

Ինչ է նկարագրում Կոստանդին Երզնկացին իր այդ չքնաղ երկում՝ բնությունն զարթոնքն ազդարարող մի ամբողջ սիմֆոնիա, որին մաս-

¹ Կոստանդին Երզնկացի, *Տաղեր*, էջ 153–157:

² Մ. Աբեղյան, *նշվ. աշխ.*, էջ 311:

նակցում են բուսական և թռչունների աշխարհը, յուրաքանչյուրը բացահայտելով իր նկարագիրը: Դրանք ի վերջո այլաբանորեն ներկայացնում են մարդկային փոխհարաբերությունները, հիմքում ունենալով անաղարտ ու մաքուր սերը:

Նա նկարագրում է նախ գարնան հոյակապ գարթոնքը, ծիլ ու ծաղիկ բողբոջում են, զգեստավորվում պեսպես գույներով, զարդարում սար ու ձոր, «զլեռն, զղաշտն ու զբաղչանին»: Գեղգեղում են տեսակ տեսակ թռչունները, որոնք «ի սիրու են ստեղծված, սէր կա յիրենք որ կու խօսին»: Ծաղիկները բոլորը ցնծում են, միայն վարդը դեռ չի բացվել: Ծաղիկներն ուրախ են դրա համար, չեն ուզում, որ բացվի ու իր գեղեցկությունը ուշադրություն գրավի, իրենց վրա ուշադրություն դարձնող չլինի: Մանուշակը, ձնծաղիկը, շուշանը, նունուֆարը, նարգիզը, մասրենին, սուսամբարը հավաքվում են, խորհուրդ անում կտրել վարդի թուփը...

Բայց սոխակը հանկարծ իր երգով հայտնում է, թե վարդն արդեն գարթնել է քնից...

*Վարդն լրսեց զձայն պլպուլին, էբաց ըզդուռն վրանին,
Ու էհան զկանաչ կապայն՝ հազաւ զաթլասն և զխրմզին:
Լուր ծաղկունք թառամեցան, կէսք մի զտերևըն թափեցին,
Կէսք մի այլ զփախուստ առին՝ բարձր և ի դժար լերունքն ելին.
Կէսք մի այլ յամօթուն կապուտ հազան և ի սուգ մըտին...
Նա վարդըն զարդարեց ըզբուրաստանքն ու զբաղչանին,
Ու շարժեց տերև հազար, կարմիր՝ նրման նրոսն հատին.
Նա պլպուլն երեկ նըստաւ ու հարբեցաւ յանուշ հոտին,
Ու ասէր զօրն ու զգիշերն ինքն անդադար ի դէմ վարդին.
Թէ՛ Սէր է ծառն ու սէր ծաղիկն, ու սէր հաւուն ձայնն ի ծառին,
Սէր է վարդն ու սէր պլպուլն՝ սիրով նըստել ի վրայ վարդին.
Սիրով են դոյն ու դոյն ու զեղեցիկ այն ծաղկընին,
Վասըն սիրոյ փոքրիկ հաւերն ի ծաղկընուն վերայ նըստին¹:*

Բլբուլն ուրախանում է, թառում վարդի թփի վրա: Վարդը դեմքը դարձնում է դեպի սիրած բլբուլը և բացատրում իր բուռն սերը, ասում է թե սերն է, որ իրեն պահում է փշոտ թփերի միջին, սերն է իրեն կենդանի պահում, իր թերթիկները սիրուց են բացվում, հենց որ սերը հեռանա իրենից՝ քամին կառնի կտանի իրեն.

¹ Կոստանդին Երզնկացի, *Տաղեր*, էջ 140-141:

Ահա կամ ես զարդարած, իմ տերևներն զերդ հուր վառին,
Ու բացել եմ զիմ սրբտիս մէջնն ի դիմացդ, որ է դեղին.
Բա՛ց զիմ սիրտս ու համբուրէ և կըշտացիր սիրովդ Հին,
Ահա գան և զիս քաղեն և այլ ոչ գըտնուս ի բաղչանին:
Պլպո՛ւլ, մի՛ դու զարմանար զպայծառ վարդիս գեղ պատկերին,
Զի ով որ սէր չունենայ՝ առ ինք չըկայ գեղեցկութիւն:
Զուրըն սիրով յիս վերանայ, որ յարմատոյս առ իս քամին,
Ի ի լուսոյ արեգականն ես ժողովեմ զգեղեցկութիւն¹:

Կոստանդին Երզնկացու «Բանք վարդի» բանաստեղծությունը արժանացել է Հիացական գնահատումների հայ և օտար բազմաթիվ բանասերների, գրողների կողմից: Իր խոսքի կշիռն իմացող, գնահատումների մեջ զուսպ ակադեմիկոս Մ. Աբեղյանը, ի տես գրական այս գոհարի, մտքի պերճանքի ու զվարթ խայտանքի, ոգևորված գրել է թե սիրո այս գովքը 13–14-րդ դարերի «մեր հին բանաստեղծություն մի աննման, մի փարթամ փթթած ծաղիկն է, որ թեև այլաբանությունյամբ, բայց այնպես գունագեղ ու վճիտ է հորինված, և այնպես պատշաճ է հարմարեցրած իրական կյանքին, որ պարզապես հասկացվում է աշխարհիկ բովանդակությունը: ... Այս սիրավեպի մեջ նորանոր կողմերից լրացվում է զարնան գեղազարդ պատկերը: Դա ջերմին, լուսաճաճանչ ու հրճվալից մի հարսանիք է մայր երկրի համար ձեռնային մոայլ մթությունից և սառած քարացած մեռելությունից հետո, երբ հարավային հողմի փչելով վերանում է ամեն տրտմություն և կենդանացած չարժվում, ծաղկում է բնությունը»²:

Ներկա աշխատություն ծրագրից դուրս է Կոստանդին Երզնկացու ստեղծագործությունների հանգամանալից վերլուծությունը, որ կատարել են Ա. Չոպանյանը, Մ. Աբեղյանը, Ա. Սրապյանը և ուրիշներ: Փորձեցինք ցույց տալ այն նորը, որ բերեց նա միջնադարյան հայ քնարերգության մեջ և դրանով էլ դարձավ հիմնադիրը գրական մի հոսանքի, որ շարունակեցին նրանից հետո տարբեր տաղերգուներ:

Կոստանդին Երզնկացին նորարար էր նաև լեզվի հարցում: Առաջինը նա էր, որ հրաժարվեց եկեղեցու մենաչնորհրդարձած դասական գրաբարից, օգտագործեց ժողովրդական հասկանալի լեզուն, նրա հյուլթեղ ոճերն ու բառ ու բանը, կենդանի պատկերները, տալով դրանց բանաստեղծական շունչ ու գունագեղություն:

¹ Կոստանդին Երզնկացի, *Տաղեր*, էջ 142–143:

² Մ. Աբեղյան, *նշվ. աշխ.*, էջ 327:

Այս բոլորը նկատի ունենալով է, որ Ա. Չոպանյանը նրան գերազանց է համարել Հովհաննես Թլկուրանցուց, Գրիգորիս Աղթամարցուց, Մկրտիչ Նաղաչից: Նրան համեմատել է նաև եվրոպական դասական գրողների հետ, ցույց տվել Երզնկացու առավելությունը մի քանի գրողներից: Ա. Չոպանյանը գրում է. «Եթե ձևի վերջնական կատարելության տեսակետով վար կմնա Պելլոյի երգեն, կգերազանցե դայն՝ հրճվանքի ավելի հորդ ու լայն զորությունը մը, պատկերներու հարստությունը և այլազանությունը, և հոգեկան խորունկ շունչով մը, որ Պելլոյի մեջ կպակսի»¹:

Վ. Բրյուսովը Կոստանդին Երզնկացու «Գարուն» ստեղծագործության մասին գրում է. «Չափածոյի ու լեզվի ուժով և ավյունով՝ այս պոեմը պատիվ կրերեր այդ դարի Արևմտյան Եվրոպայի ամեն մի գրականության, իսկ Եվրոպան նույնիսկ ոչինչ չունի դրան հակադրելու: Իսկ պոեմի համակող ոգին իր բոլոր մասնիկներով պատկանում է Վերածնության վեհ շնչին, երբ դա այն ժամանակ հագիվ էր ծագում Արևմուտքի առաջավոր երկրներում և անհայտ ուղիներով տարածվել էր Հայաստանի հեռավոր լեռները»²:

2. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԵՐԶՆԿԱՑԻ ՊԼՈՒՋ

Հովհաննես Երզնկացիով նույնքան հպարտանում է հայ գրականությունը, որքան Կոստանդին Երզնկացիով, նրա մասին նույնքան շատ է գրվել, որքան առաջինի:

Հովհաննես Երզնկացին միջնադարի համար բացառիկ երևույթ է իր բազմակողմանի զարգացմամբ, լայն գիտելիքներով, լեզուների իմացությունը, շոշափած բնագավառների բազմազանությունը: Եղել է բանաստեղծ, հոետոր, գիտնական, թարգմանիչ, հոգևորական, հասարակական-քաղաքական գործիչ:

Հովհաննես Երզնկացու մասին լույս են տեսել բազմաթիվ հոդվածներ, առանձին հետազոտություններ: Այս բոլորով հանդերձ՝ նրա հետ կապված որոշ հարցեր դեռ կարոտ են լուսաբանման: Ի դուր են նրա մասին գրողներից ոմանք շեշտը դրել գլխավորապես բանաստեղծ Հովհաննես Երզնկացու վրա: Այդ բնագավառում չէ նրա մնացուն տեղը, համեմատության եզրեր չունի Կոստանդինի հետ: Այն մի քանի ոտանավորները, որոնք վերագրվել են նրան և ուղի համարվել դեպի Պառնասի գագաթը, վավերական չեն, ինչպես պիտի փորձենք

¹ Ա. Չոպանյան, Կոստանդին Երզնկացի, տե՛ս «Անահիտ», 1905, էջ 94:

² Վ. Բրյուսով, Հայաստանի և հայ կուլտուրայի մասին, Երևան, 1967, էջ 86:

ցույց տալ: Իսկ այն, ինչ վավերականորեն նրա գրչին են պատկանում, թե՛ իրենց կատարման վարպետությունը և թե՛ գաղափարախոսությունը դուրս չեն կարող գալ այդ դարերում վանքերի պատերից ներս ստեղծված կրոնական գրականության սահմաններից:

Հովհաննես Պլուզ Երզնկացին վարդապետ է այս բառի լայն առումով, հավատարիմ՝ եկեղեցական օրենքներին, քրիստոնեական պատգամներին: Պայատական և եկեղեցական բարձր շրջանների հետ կապված մտածող է, նրանց ականավոր տեսաբանը, բարձր հեղինակություն՝ կաթողիկոսների, իշխանների, անգամ թագավորների մոտ:

Բայց, լինելով ժամանակի ամենազարգացած մարդկանցից, շատ բարձր է կանգնած շրջապատի տղետ, նեղմիտ հոգևորականներից, նախապաշարունակներից: Իր երկերում թողնում է խոհուն, բանիմաց մտածողի երևույթները փիլիսոփայորեն գնահատողի տպավորություն, գնահատումներ, սակայն, որոնք չեն մեղանչում Հայաստանյայց եկեղեցու դավանանքին:

Ուսման միջավայրում նրա ունեցած բացառիկության ապացույցներից է Երզնկացու համբավի դուրս գալը Եկեղյաց գավառի շրջանակներից և տարածումը ամբողջ Հայաստանով մեկ և Կիլիկյան Հայաստանում:

Հովհաննես Երզնկացու կենսագրությունից ավելի շատ փաստեր են հասել, քան Կոստանդին Երզնկացուց:

Ծնվել է Երզնկայի Աբկա գյուղում, 1245 թվականին: Հետագայում նրա մասին գրողները կոչել են Հովհաննես Երզնկացի Պլուզ, Ծործորեցի, նաև Մաշածին: Այժմ հայ բանասիրության համար արդեն լուծված հարց է, թե Հովհաննես Երզնկացի Պլուզն ու Հովհաննես Երզնկացի Ծործորեցին տարբեր գործիչներ են: Հ. Քյուրտյանը տվել է դրա սպառիչ բացատրությունը, ուստի ավելորդ ենք համարում մտնել մանրամասնությունների մեջ, մանավանդ որ մեր աշխատության բնույթն էլ այդ չի թելադրում: Հովհաննես Երզնկացի Ծործորեցուն անդրադառնալու ենք առանձին:

Կրթությունն ստացել է նախ Սեպուհ լեռան մոտակայքում գտնվող ս. Մինաս վանքում: Ինքը այդ մասին գրել է, ասել թե սովորել է «ի լեռոն հանգստեան Սուրբ Լուսաւորչին մերոյ սրբոյն Գրիգորի, յԱնապատսն որ ընդ հովանեաւ նորին, յորում ի մանկական հասակին էաք վարժեալ յուսումն դարութեան, յԱնապատսն որ յանուն Սուրբ Մինասին»¹:

¹ Հ. Քյուրտյան, Երիզա, էջ 174:

1266 թ. նա արդեն եղել է սարկավագ Երզնկայի ս. Փրկիչ եկեղեցում: Այնտեղ, նույն տարում, հազիվ 21 տարեկան, արտագրել է «Գրիգորի Աստուածաբանի առ նաւարկութիւն» երկը, դրան կցելով ընդարձակ մի հիշատակարան, որտեղ բավականաչափ տեղեկութիւններ տալիս է իր մասին: Այդ հիշատակարանում կարդում ենք. «Գրեցաւ ձեռամբ իմով, նուաստ և անարժան և մեղապարտ անձին իմոյ սուտանուն Յովհաննիսի, վատ սարկաւագի, բայց գրեցաւ ի քաղաքիս, որ կոչի Եկեղեցաց գաւառս, մականունն Եզնկայ, ընդ հովանեաւ Սուրբ Փրկչիս, ի թուականութեանս հայոց է՞ ու ի ԺԵ (1266), ի հայրապետութեանն տեառն Կոստանդեայ, և ի յարհիւսկոպոսութեանն տեառն Սարգսի Մարհասիայի մեծի, և ի Քրիստոսապսակ իշխանի մերոյ պարոն Յովհաննիսի Տեառն ծառայի իւրաժամանակ կենացն յերկարացի, ամէն: Արդ աղաչեմ և բազմամեղ և անարժան գրողս գորբազնեալ քահանայդ զհայր (...) յիշեայ զհոգևոր հայր իմ զուսուցիչն և զվարդապետն զտէր Յովհաննէս, ի մաքուր և յանբիծ յաղաւթս քո, որ սպանեալ եղև յանաւրինաց սրով զենեալ. ո՞հ դառն տրտմութեան և անմխիթար սգոյ, ընդ նմին յիշեայ զառաջին զուսուցիչն իմ զհայր Յակոբ, և զպատուական հայրն իմ զՇիրին, և զհանգուցեալ մայրն իմ զՍափիրա, և զեղբարքս իմ զԱւետշահ և զՄահնշահ, և զհոգևոր եղբայր իմ և զուսումնակիցն զՍարգիս և զհանգուցեալ մայրն իւր... և մեղաց թողութիւն խնդրեայ ի Տէր, այլ աղաչեմ զքեզ հայր անմեղադիր լինել քեզ ինձ, եթէ սխալանք ինչ կայ ի դմայ, կամ խոշորութեան գրոյս թողութիւն արա ինձ, զի դեռ առաջին գիրն այս է, զի գրեալ է թողէք և թողցի ձեզ»¹:

Բավական բան իմացանք. մոր անունը եղել է Սափիրա, հոր անունը՝ Շիրին, եղբայրներինը՝ Ավետշահ և Մահնշահ, մայրն այդ ժամանակ արդեն վախճանված է եղել, հայրը՝ ողջ: Ս. Մինաս վանքում աշակերտել է Հակոբ վարդապետին: Առաջին ձեռագիրն է եղել, որ արտագրել է:

Ս. Մինասի վանքից հետո ուսումը շարունակել է Արևելյան Հայաստանում, Հաղբատ և Սանահին վանքերի մոտակայքում գտնվող Կայենո ձորի վանքում: Այնտեղ էլ աշակերտել է ականավոր մատենագիր Վարդան Արևելցուն: Ենթադրվում է, թե նա այդ վանքում մնացել է մինչև Վարդանի մահը՝ 1271 թ., ապա՝ հաջորդ տարի վերադարձել է Երզնկա, այն օրերին, երբ այստեղ եղել է ս. Ներսեսի նշխարների հայտնի գյուտը (1273), որին ներկա է եղել, և ամենայն հավանականությամբ, Սարգիս արքեպիսկոպոսի հանձնարարությամբ գրել է այդ գյուտի պատմությունը:

¹ Հ. Քյուրտյան, Երիզա, էջ 174-175:

Որ իսկապես Հովհաննես Երզնկացին այդ տարիներին ուշադրու-
թյան կենտրոնում է եղել, որպես գիտուն և զարգացած մարդ, երևում
է մի այլ պատասխանատու գործի նրան հանձնարարվելուց՝ դարձյալ
Սարգիս արքեպիսկոպոսի կամ նրա որդու՝ Հովհաննես իշխանի կող-
մից:

Կիլիկիայի հայոց թագավոր Լևոն III-ը, իմանալով ս. Ներսեսի
նշխարների գյուտի լուրը, հրամայել է ի պատիվ այդ իրադարձու-
թյան կառուցել եկեղեցի: Կառուցվել է եկեղեցին և տեղի է ունեցել
հանդիսավոր օծումը:

Ահա այդ հանդիսավոր օրվա համար հատուկ շարական է գրել ոչ
այլ ոք, քան Հովհաննես Երզնկացին: Շարականը առաջին անգամ
երգվել է եկեղեցու օծման առիթով: Դա շատ վերամբարձ, միաժա-
մանակ օրվա վեհուխյունը խորհրդանշող երկ է, որն սկսվում է բա-
նաստեղծական հետևյալ տողերով.

«Որ գլոյս անձառ շնորհեաց աստուածային քո գիտութեանդ, ծա-
գեցեր յաշխարհս Հայաստանեայց, գրթած հայր երկնաւոր, գրթա ի
մեղացեալքս: Որ ընտրեցեր յորովայնէ զմաքրեալն հոգւով սուրբն
Ներսէս՝ ժառանգեաւ զվիճակն հայրենի, հովուեալ արդարութեամբ
և իրաւամբք...»¹:

Բոլոր հիմքերը կան ենթադրելու, թե Երզնկայում նա եղել է Սար-
գիս արքեպիսկոպոսի մոտիկ մարդկանցից և վայելել է մեծ հարգանք:
Սարգսի ողբերգական մահից հետո էլ (1276) դեռ միառժամանակ
գործել է Երզնկայում: Այդ տարիներին է, որ ս. Գրիգոր Լուսավորիչ
վանքի միաբանները խնդրել են նրան կանոններ գրել իրենց միա-
բանության համար: Գրել է «Կանոնք և սահմանք միաբանութեան
եղբարց, որ աստուածային սիրով միաբանեցան յեղբայրութիւն մի-
մեանց յԵրզնկա» երկը:

1281 թ. մեկնել է Երուսաղեմ, նպատակ ունենալով այնտեղից
անցնել Կիլիկիա, որտեղ արդեն նրան գիտեին և հնարավոր է որ
նամակագրական կապ էլ ունենար:

Նա Կիլիկիայում մնացել է բավական երկար և արժանացել է պա-
լատական մեծ պատիվների: Հակված ենք կարծելու, որ Սարգսի չա-
րանենդ սպանությունից ընդամենը մի քանի տարի հետո կատարված
այս ուղևորությունը հետապնդում էր քաղաքական նպատակներ:
Գուցե և Կիլիկիա էր մեկնել Սարգսի հաջորդի՝ Ներսեսի հատուկ
հանձնարարութեամբ, խնդրելու հայոց Լևոն թագավորից՝ զբաղվելու
իրենց ճակատագրով, մահմեդական տիրակալների հետ բանակցելիս:

¹ Ն. Քյուրտյան, Երիզա, էջ 178:

Կիլիկիայում Հակոբ Ա Կլայեցի կաթողիկոսը նրան նշանակել է Միս քաղաքում իր հիմնած ուսումնարանի վերակացու, իսկ Լևոն III թագավորը նրան մասնակից է դարձրել երկու որդիների՝ Հեթումի և Թորոսի ասպետական աստիճան ստանալու ճոխ հանդիսություններին, հանձնարարել արտասանել հավուր պատշաճի ճառ: Այդ ճառը նույնպես պահպանվել է և հասել մեզ: Նրա հետ մտերիմ կապեր է պահպանել գահաժառանգ Հեթումը¹:

Կիլիկիայից վերադառնալուց հետո Երզնկայում չի ապրել, թե ի՞նչն է եղել դրա պատճառը՝ հայտնի չէ:

Այսպես թե այնպես Հովհաննես Երզնկացուն կյանքի վերջին տարիներին տեսնում ենք Վասպուրականի Արտազ գավառի ս. Աստվածածնի կամ ս. Թադեի վանքում, որտեղ շատ համերաշխ գործակցել է վանահայր Զաքարիայի հետ:

Տարիներ անց, երբ Կիլիկիայի Օշին թագավորի հրամանով 1317 թ. գումարվել է Աղանայի ժողովը, Հովհաննես Երզնկացին հրավեր է ստացել մասնակցելու այդ ժողովին: Չնայած առաջացած տարիքին՝ մեկնել է Կիլիկիա:

Վերադառնալով Հայաստան, շարունակել է ապրել Արտազում: Դա այն չրջանն էր, երբ լատին քարոզիչներ, թափանցելով հայ իրականություն, գործում էին քողարկված ձևով: Երզնկացին որևէ անպատեհություն չի տեսել նրանց մոտենալու, նրանցից լատիներեն սովորելու մեջ: Այնքան է հմտացել այդ լեզվին, որ թարգմանել է Թովմաս Արվինացու «Աստվածաբանություն» մի մասը:

Հ. Քյուրտյանը չի ընդունում, որ Հովհաննես Երզնկացին է թարգմանել այդ գիրքը, քանի որ ուներ առաջացած տարիք, ութսունն անց պիտի լիներ²: Անշուշտ, սա հիմնավոր փաստարկ չէ: Հայագետներ Ղ. Ալիչանը, Ե. Շահազիրը և ուրիշներ բանասիրական աշխատանքով են զբաղվել 80 տարեկանից հետո նույնպես: Իսկ լատիներենը նա մասամբ էլ կարող էր սովորած լինել Կիլիկիայում ապրելու տարիներին:

Նրա կյանքի այդ տարիներին է, որ մի մեծ երկրաշարժից կործանվել է ս. Թադեի վանքը: Այնտեղ էլ, հավանորեն խոր ծերություն հասակում 1326 թվին վախճանվել է Հովհաննես Երզնկացին:

Հովհաննես Երզնկացի Պրուզն ունեցել է ճոխ գրադարան, որը ցանկացել է նվիրել Կիլիկիայի կաթողիկոսարանին, նկատի ունենալով Հոռոմկայի վանքի անառիկ դիրքը, բայց խոր վշտով լսել է վանքի անկումը ու նրա հարստության առևանգումը:

¹ Ղ. Ալիչան, Հուշիկք հայրենյաց Հայոց, հատ. Բ, Վենետիկ, 1870, էջ 475-476:

² Հ. Քյուրտյան, Երիզա, էջ 171:

Ինչպես տեսանք, Հովհաննես Երզնկացին ունեցել է իմաստավորված կյանք, որը, սակայն, անցել է բացառապես վանքերի պատերից ներս, հոգևոր և աշխարհիկ բարձր շրջաններում:

Ունեցել է ստեղծագործական բեղուն գործունեություն, գրել է բազմաթիվ երկեր: Դրանց մեջ բացառիկ տեղ է գրավում «Մեկնութիւն քերականին» գործը, որն ունի մտահղացման ու կատարման ուշագրավ պատմություն: Այդ մասին ինքը տվել է բավականաչափ տեղեկություն:

Մեծ գովեստներ շտայելով Հայոց Հակոբ Ա կաթողիկոսին, ասում է թե նա է իրեն հրամայել՝ աշակերտների հետ պատրաստել մի Քերականություն: Եվ որովհետև կաթողիկոսի այդ առաջարկությունը հաճելի է եղել իր համար, համաձայնվել է: Կաթողիկոսը խնդրել է նաև, որ Երզնկացին գրի քերականության մեկնությունը, լրացնի, բացատրի իրենից առաջ նույն բանը կատարած մարդկանց թերի թողածը: Ասում է, թե այդ գործը իրենից առաջ կատարել էր Գրիգոր Մագիստրոսը, որի մեկնությամբ է, որ դասավանդել էին մինչ այդ, ինքն էլ դրանով էր սովորել:

«Այժմ ասեմ թե ինչ էր պակասում նախորդ մեկնություններում և ինչ ավելացրինք մենք, նաև ուզում եմ մի քանի խորհուրդներ տալ ուսումնասերներին, որովհետև իմաստության հմուտ Մագիստրոս իշխանը աշխատել էր այդ բանի վրա, միմյանց միացնելով խոսքերը հետևյալ երեք մեկնիչների՝ Դավիթ Փիլիսոփայի, Մովսես Քերթողի և մի ուրիշ իմաստունի, որի անունը չի հիշատակում... Բայց նա միմյանց չէր խառնել մեկնիչների խոսքերը, և ոչ էլ յուրաքանչյուր մեկնության հարմար ու ճիշտ բառեր էր գրել: ... Ուստի այն հարցերը, որոնց հստակ լուծումը չէր տրված, առիթ էին տալիս մտքերի շփոթության, իսկ այն բաները, որոնք կրկնվում էին, դառնում էին ձանձրալի: Նախադասությունն ու ստորադասությունը տեղին չլինելով՝ դրանց օգտագործումը դառնում էր հոգնեցուցիչ: Մենք ժամանակ հատկացնելով՝ աշխատել էինք հավաքել քերականության մեկնությունները, գտել էինք յուրաքանչյուրի աշխատությունը, առանձին կատարված կամ համախմբված մի գրքի մեջ, որի հին օրինակները ուսումնասեր Պարոն Հովհաննեսը՝ մեծապատիվ տեր Սարգսի որդին, գտել էր Երզնկա մայրաքաղաքի ինչ որ տեղում: Դրանց մեջ էին մեկնությունները Դավիթ Փիլիսոփայի, Մովսես Քերթողի, և երեք այլ մեկնիչների, որոնց անունը չի հիշված. այնտեղ էր նաև Բարսեղի մեկնությունը: Դերջանի վանքում էլ գտա Համամ Արևելցի վարդապետի պատմությունը: Որոշ նյութեր էլ քաղեցի Ընդատակեսի դա-

սագրքից: Այս մեկնիչների գրքերից, դեսից դենից խոսքի լուծումով գրադված մեր իմաստուններից, երբեմն էլ այլ իմաստասիրական գրքերից անհրաժեշտ նյութեր քաղելով, իրենց համագոր խոսքի մոտը դրինք ու այս բոլորից կազմեցինք սույն մեկնությունը... Եվ այսպես, ավարտելով մեր նպատակադրած աշխատանքը, այն ընծայեցինք մեր մորը՝ սուրբ եկեղեցուն, հնարավորություն ստեղծեցինք որ ուսանող պատանիները օգտվեն նրանից»¹:

Այս ընդարձակ բացատրությունը ուշագրավ է շատ կողմերից: Նախ՝ աչքի է ընկնում Երզնկացու գիտական պատասխանատվության խոր զգացողությունը: Ինչպես Պատմահայր Մովսես Սորենացին իր «Հայոց պատմության» սկզբում մեծ բարեխղճությունամբ ծանոթացնում է, թե իրենից առաջ ինչ է կատարվել և ինչ աղբյուրներ է օգտագործել, Երզնկացին էլ մանրամասնորեն թվարկում է ոչ միայն իր օգտագործած գրականությունը, այլև ցույց է տալիս նրանց թերությունները, նշում այն նորը, որ իրենն է: Նրա թվարկումից երևում է, թե որքան շատ աղբյուրներ է օգտագործել, գուցե և օտար լեզուներով, մի բան, որ բացառիկ երևույթ էր այդ դարերում:

Գարձյալ պատասխանատվության գիտակցությամբ պիտի բացատրել այն փաստը, որ հաշվի առնելով տարբեր դասի աշակերտների կրթական մակարդակը, տրամադրելի ժամանակը, նա իր մեկնությունը կազմել է երկու տարբերակով, մեկը ընդարձակ, մյուսը՝ համառոտ: Առաջինը նա շարադրել է Սեպուհ լեռան վանքում, իր աշակերտներին սովորեցնելու համար: Ապա նա կրկին անդրադարձել է այդ նյութին Կիլիկիայում: Գրել է ավելի ընդարձակ տարբերակը, որի առաջաբանում ի միջի այլոց ուշագրավ տողեր է նվիրել Հեթում II թագավորին. «Հայոց աստվածասեր Հեթում թագավորը, որդին բարեպաշտ Լևոնի, որդին՝ իմաստուն Հեթում արքայի և սուրբ թագուհի Զաբելի, որն էլ դուստրն էր առաջավոր պսակավոր Լևոնի, Ստեփանի որդու, Լևոնի որդու, Կոստանդինի որդու, սա էլ Ռուբեն մեծ իշխանի որդու, սերած երկու թագավորական ցեղերից՝ Բագրատունիներից և Արծրունիներից...»²:

Կիլիկյան թագավորության ամբողջ տոհմագրությունը այսպես թվարկելուց հետո Հովհաննես Երզնկացին վերամբարձ մակղիրներով հյուսում է Հեթումի գովքը, նրան համարում «բարեպաշտության բողբոջ», «գարնանային ծաղիկ», «սպեղանի և դեղ ամոքիչ», «ուս-

¹ Н. Адонц, Дионисий Фракийский и армянские толкователи, Петроград, 1915, стр. LXXXVII—XC.

² Մաշտոցի անվ. Մատենադարան, Զեռագիր № 2266, էջ 195 բ—196 ա:

յալ մարդկանց հարգող ու զնահատող», «ավետարեր աստղ»: Դրա համար էլ, եզրակացնում է Հովհաննես Երզնկացին, իր այդ գիրքը ձոնում է «Բիւր բարեաց պարտականս, խոհեմամիտ և իմաստութեան պտուղ արքային»¹:

Ընդարձակ ներկայացրեցինք Հովհաննես Երզնկացու լեզվաբանական աշխատությունների ստեղծագործական պատմությունը, որովհետև այդ աշխատությունը համարվում է անկյունաքար հայ լեզվաբանության և ունեցել է համազգային նշանակություն: Չենք խոսելու աշխատության լեզվաբանական արժանիքների մասին, դուրս համարելով մեր նպատակից, բավականանանք այն զնահատականով, որ տալիս է Երզնկացու այս նշանավոր գրքին ակադեմիկոս է. Աղայանը. «Այսպիսով, ահա, նրա գործը դառնում է իսկապես իրենից առաջ եղած բոլոր քերականական գործերի հանրագումարը և, միաժամանակ, հետագայի այդ կարգի աշխատությունների հիմնական աղբյուրը հանդիսանում. սակայն Երզնկացու աշխատությունն արժեքավոր է ոչ միայն դրանով, այլև այն բանով, որ նա գրեթե միակ վստահելի աղբյուրն է իր օգտագործած աղբյուրների՝ մեզ հասած ձեռագրերի սրբագրման համար, մանավանդ Մագիստրոսի մեկնությունների համեմատական օգտագործմամբ. նրա վկայությունները վրստահելի և կողմնորոշիչ են դառնում հենց այն բանով, որ յուրաքանչյուր վկայության դիմաց հիշված է հեղինակը. իսկ այդ չափազանց մեծ արժեք է տալիս նրա գործին նաև բանասիրական տեսակետից»²:

Հովհաննես Երզնկացու «Հավաքումն մեկնությունների քերականին» նշանավոր աշխատությունը միայն լեզվաբանական, քերականական հարցեր չէ, որ շոշափում է: Այնտեղ խոսվում է գրականագիտական, գեղագիտական, երաժշտական և այլ խնդիրների մասին: Տրվում են սահմանումներ, թե ինչ բան է տաղերգությունը, ողբերգությունը, դյուցազներգությունը, կատակերգությունը, և գրական այլ ժանրեր, այս բոլորի համար բերելով օրինակներ անտիկ հեղինակներից, նաև Հոմերոսի «Իլիականից» ու «Ոդիսականից»:

Երզնկացին բացատրում է երաժշտության թողած ազդեցությունը մարդու հոգու և մարմնի վրա, խոսում միջնադարյան Հայաստանում երաժշտությամբ հիվանդություններ բուժելու փորձի մասին: Նա երաժշտությունը բաժանում է երկու կարգի՝ «աստվածային», որ կատարվում է սրբատեղիներում, եկեղեցիներում, «մարդկային», որ կատարվում է «ուրախական» հանդեսներում, խնջույքներում:

¹ Մաչողի անվ. Մատենադարան, Ձեռագիր № 2266, էջ 196 բ:

² է. Աղայան, Հայ լեզվաբանության պատմություն, Հատ. 1, Երևան, 1958, էջ 84:

Երզնկացին մի ամբողջ ուսմունք է ստեղծել երաժշտի գիտակցութեան մեջ ծագող «անմարմին» ելևէջների (ինտոնացիաների) ու կատարման ընթացքում մարմնավորող «մեծ և փոքր», «ծանր ու թեթև», «սուր և բութ», «սուղ և երկար» և այլ ձայների մասին¹:

Նա միայն երաժշտական տեսաբան չի եղել, այլև ստեղծագործող և կատարող: Գրել է կրոնական, աշխարհիկ բովանդակութեան տաղեր, քառյակներ, ողբեր, շարականներ, Հորինել դրանց եղանակները: Շարականներ է գրել Գրիգոր Լուսավորչի, Ներսես Մեծի հիշատակին:

Նրա հորինած շարականները միայն սովորական աղոթքներ, Աստծու փառաբանություններ չեն, այլ արտահայտում են հայրենասիրական գաղափարներ, մարդու ներաշխարհի հույզերը արտահայտող գեղեցիկ պատկերներ, հեռու են խրթնաբանությունից, դժվարընկալի համեմատություններից, պարզ են իրենց լեզվով, արտահայտչամիջոցներով:

Երզնկացուն վերագրվել են արձակ և չափածո մի շարք երկեր, խրատական տաղեր, մեկնություններ: Դրանց մանրամասն անդրադառնալը դուրս է մեր ծրագրից, մանավանդ որ այդ բանը կատարել են Ա. Սրապյանը, Հովհաննես Երզնկացուն նվիրված մենագրական հետազոտությունում² և Է. Բաղդասարյանը՝ Երզնկացու խրատական գործերի հրատարակությամբ³ ներածական ընդարձակ հոդվածներով:

Ուզում ենք անդրադառնալ մի կարևոր հարցի՝ Երզնկացուն վերաբերվող սիրային տաղերին, մասնավորապես «Այս Ինչ կրակ էր» սկզբնատողով սկսվող գործին:

Մեզնից առաջ Հ. Քյուրտյանը պաշտպանել է այն ճիշտ տեսակետը, թե Հովհաննես Երզնկացին (Պլուզը) սիրային բանաստեղծություններ չի գրել: «Այդպիսի վերագրում այս գուտ կրոնավոր հայ գիտնականին, ըստ իս բացառիկ երևակայության արդյունք կրնա ըլլալ»⁴:

Հ. Քյուրտյանը ուշադրություն է դարձնում թե գաղափարական՝ սիրային կողմի վրա, թե լեզվական աստղաճի:

Բանասերի առաջին նկատառումը կարող ենք վերապահությունը ընդունել, բայց երկրորդը՝ անվարան:

¹ «Հայկական սովետական հանրագիտարան», հատ. 6, Երևան, 1980, էջ 560:

² Ա. Սրապյան, Հովհաննես Երզնկացի. ուսումնասիրություն և բնագրեր, Երևան, 1958:

³ Է. Բաղդասարյան, Հովհաննես Երզնկացին և նրա խրատական արձակը, Երևան, 1977:

⁴ Հ. Քյուրտյան, Երիզա, էջ 223:

Սոսանք «Այս ինչ կրակ էր» չքննող բանաստեղծություն մասին:

Ա. Սրապյանը «Հովհաննես Երզնկացի» գրքում ոչ միայն տեքստային բաժնում է գետեղել այդ բանաստեղծությունը, այլև ներածական Հոդվածում գրել է. «Այս տաղը, որ միջնադարյան Հայ բանաստեղծության մեջ մեզ Հայտնի առաջին սիրային քերթվածն է, առաջին անգամն էլ մեր պոեզիայում ցույց է տալիս սիրո ամենագոր, անհաղթելի ուժը: Սերը հաղթահարում է ամեն մի արգելք, ամեն խոչընդոտ, նույնիսկ կրոն, հավատ ու ազգություն: ... Տաղը միաժամանակ երևան է բերում հեղինակի մեծ վարպետությունը, պատմելու բարձր արվեստը, նկարագրելու շնորհքն ու աշխույժ, ուրիշիկ ոճը»¹:

Արդարև այդ գործը բացառիկ երևույթ է մեր միջնադարյան չափածո գրականության մեջ, և եթե իսկապես ապացուցվի, որ գրվել է 13-րդ դարում, կարելի է համարել այդ դարի մարգարիտը: Բայց արդյո՞ք հնարավոր պիտի լինի այդ բանն ապացուցել:

Մենք համամիտ ենք Քյուրտյանի այն կարծիքին, թե այդ երգը Հովհաննես Երզնկացի Պուգիրնը չէ, այլ մի այլ Հովհաննես Երզնկացու: Կարծում ենք նաև, որ չի կարող ավելի վաղ գրված լինել, քան 15-րդ դարը, գուցե և 16-րդ դարը:

Փաստարկենք մեր տեսակետը, չկրկնելով Քյուրտյանին:

Բանաստեղծությունը մեզ հասել է չորս տարբեր ձեռագրերում, որոնցից ամենահինը արտագրված է 1695 թվականին: Կնչանակի 17-րդ դարի վերջերին, ընդհուպ 18-րդ դարի չեմին: Մյուս երեքը ավելի ուշ շրջանի արտագրություններ են: Ուրեմն մոտ 400 տարվա մի ժամանակաշրջան է բաժանում Հովհաննես Երզնկացու ապրած օրերից:

Եթե անգամ Երզնկացի Պուգը գրած լիներ, այդ չորս հարյուր տարիների ընթացքում պետք է որ գործը կրած լիներ մեծ փոփոխություններ, մանավանդ որ այն երգվել է, և երգողներից յուրաքանչյուրը կարող էր ըստ իր ճաշակի փոխել բառեր, նախադասություններ, անգամ անուններ: Բայց ինչո՞ւ մտածել թե Հովհաննես Պուգ Երզնկացին է գրել ու փոփոխությունների է ենթարկվել և չմտածել թե չորս հարյուր տարիների ընթացքում կարող էր մի ուրիշ Հովհաննես Երզնկացի հանդես գար, մանավանդ որ Հովհաննես անունը ամենից շատ տարածված անուններից է: Իսկ արտագրողները հեշտությունը կարող էին սխալմամբ այն վերագրել նշանավոր Հովհաննես Երզնկացուն:

¹ Ա. Սրապյան, Հովհաննես Երզնկացի, էջ 114-115:

Միջնադարյան տաղերգուների մասին գրողներից և ոչ մեկը՝ Ղ. Արիչան, Գ. Զարպհանայան, մեր օրերում Ա. Չոպանյան, Մ. Աբեղյան այդ բանաստեղծությունը չեն վերագրել Հովհաննես Երզնկացուն, մանավանդ, որ Աբեղյանը քննություն է առել Երզնկացու շատ ավելի երկրորդական գործերը և չէր կարող մոռացություն տալ նման մի գոհար:

Առաջինը պրոֆ. Մ. Մկրչյանն է, որ 1938 թ. հրատարակած «13–18–րդ դարերի Հայ աշխարհիկ գրականություն» ժողովածուում բանաստեղծությունը վերագրել է Հովհաննես Երզնկացուն, հետևելով Կ. Կոստանյանցի սխալին, մինչդեռ Հայտնի է, որ Կոստանյանցի ժողովածուները գիտական նպատակ չեն հետապնդել և նման թյուրիմացություններ որքան ասեք՝ պարունակում են:

Մենք ուզում ենք այդ բանաստեղծությունը Հովհաննես Պլուզ Երզնկացունը չլինելը փաստարկել այլ տեսանկյունից, որի վրա մեր բանասերները զարմանալիորեն ուշադրություն չեն դարձրել: Մեզ զբաղեցնելու է հիշյալ երկի թուրքերեն նախադասությունների լեզուն:

Նախ ասենք, որ 13–րդ դարում թուրքերենի ազդեցություն չի նկատվում Հայ մատենագրության մեջ: Նկատվում է, այն էլ բավականաչափ ուժեղ, պարսկերենի, արաբերենի ազդեցությունը: Այդ երկու լեզուներն էլ հետագա դարերում է, որ ազդեցին թուրքերենի վրա, աստիճանաբար անճանաչելի դարձնելով բուն թուրք–թաթարական միջուկը: Այժմ օսմաներեն կոչվող թուրքերենը ամբողջովին աուցված էր արաբերենով:

Կոստանյանցի Երզնկացու 24 բանաստեղծություններում գտնում ենք հարյուրից ավելի արաբերեն և պարսկերեն բառեր, բայց և ոչ մեկ թուրքերեն բառ: Մինչդեռ մեզ զբաղեցնող բանաստեղծությունում կան ամբողջական նախադասություններ, տողեր, այն էլ ոչ թե 13–րդ և 14–րդ դարերի թաթարերենով գրված, այլ՝ 17–18–րդ դարերի ժողովրդական թուրքերենով, որն անհամեմատ զերծ էր արաբական ազդեցությունից: Օրինակ՝ Հայ տղան ասում է մոլլայի աղջկան.

Սէն միւսիրման, մոլլայ դրզի,
Պէն Յովհաննէս քէշիչ օլլի,
Որնձորդ է յիս ի՞նչ բան ունի:

Թուրք աղջիկը պատասխանում է

**Եօրու, եօրու, կեաւուր օղլի,
Կէօթիւր պիզտէն մուհալ սօզի,
Սէն Յովհաննէս, քէշիչ օղլի,
Պէն միսիւրման մոլլա դըզի,
Ջիրար սիրենք խօշ կու լինի¹:**

Սրանք ամենապարզ թուրքերենով, այն էլ ժողովրդական լեզվով գրված նախադասութիւններ են, հասկանալի բոլորին, նաև այժմ: Հետո ուշադրութիւն է գրավում զուտ թուրքերեն բառերի առատութիւնն ամբողջ բանաստեղծութեան մեջ, մի բան, որ պակասում է Հովհաննէս Երզնկացու չափածո մյուս գործերում, անգամ աշխարհիկ բովանդակութիւն ունեցողներում:

Բացառված է այն կարծիքը, թե այս ստեղծագործութիւնը Հովհաննէս Երզնկացունն է:

Ոմանք էլ այն վերագրել են Հովհաննէս Թլկուրանցուն, որը նույնպես թուրքերեն բանաստեղծութիւններ է գրել: Նախ ասենք որ Թլկուրանցին ապրել է 15-րդ դարում, մոտ 200 տարի Երզնկացուց հետո, ուրեմն նրա թուրքերենը ավելի մոտ պիտի լիներ օսմաներենին, մինչդեռ միանգամայն հակառակն է: Ահա մի քաոյակ՝

**Ղարատիր դաշարի խումար.
Իւզու կուլուստանլու դէմէր:
Այ դօնճա կուլլէրինկ կէնճի.
Էյլէտինկ պենի գարընճի²:**

Ով թուրքերեն լեզվի տարրական ծանոթութիւնն ունի, իսկույն կնկատի, որ Թլկուրանցու և Երզնկացու թուրքերենների մեջ սարու ձոր կա: Թլկուրանցունը թաթարերեն է, Երզնկացունը նոր, հասկանալի օսմաներեն: Թուրքերեն բառերն էլ Թլկուրանցու մոտ օգտագործված են հին թուրքերենի առողանութեամբ:

Բայց այս չի նշանակում, թե Երզնկացին չափածո երկեր, այն էլ աշխարհիկ բովանդակութեամբ, չի գրել: Գրել է: Մեր կարծիքով դրանց թիվը 15-ից չի անցնում: Հիշենք մի քանիսը՝ առաջին տողերով. «Օրհնեալ է Աստուծոյ անունն», «Յամենայն մեղաց ի զատ», «Ազամայ որդիք ամեն», «Մեր Տէրն ի դրախտն երեկ» և այլն:

¹ Ա. Սրապյան, Հովհաննէս Երզնկացի, էջ 164-165:

² Հովհաննէս Թլկուրանցի, Տաղեր, Երևան, 1960, էջ 219:

Ոչ մի կասկած չկա, որ սրանք Հովհաննես Երզնկացի Պլուզիներն են. այդ բանը երևում է թե՛ նրանց բարձրացրած խրատական գաղափարախոսությունները և թե՛ լեզվով, որ շատ է տարբեր «Այս ի՛նչ կրակ էր» հայտնի գործից:

«Այս ի՛նչ կրակ է» երկը ուրիշի գործ է: Այդ ոտանավորը հատուկ քննությունն նյութ է դարձրել նաև Ա. Մնացականյանը և ցույց տվել նրա բազմաթիվ տարբերակները արտագրված վերջին մի քանի հարյուր տարիների ընթացքում:

Մինչև այստեղ մենք խոսեցինք Հովհաննես Երզնկացու լեզվաբանական, գեղարվեստական երկերի մասին, բայց նա զբաղվել է նաև ճշգրիտ գիտություններով՝ տիեզերագիտություն, բժշկություն, դեղագործություն, որոնցում առավել հստակ հանդես է եկել նրա փիլիսոփայական գաղափարախոսությունը, աշխարհընկալման միտումը:

Նրա երկերի մեջ կարևոր տեղ է գրավում «Բանք յաղագս երկնային շարժմանց» ճառը: Գրել է Կիլիկիայից վերադառնալուց հետո, Թիֆլիսում: Դարձյալ Թիֆլիսում գրել է 1000 տողանոց չափածո մի երկ նույն նյութի շուրջ: Այս երկու երկերը միասին լույս են տեսել 1792 թվականին, ընդարձակ մի վերնագրով, որտեղ խոսվում է նաև դրանք գրի առնելու հանգամանքների մասին¹:

Թե այս աշխատությունում և թե մեր արդեն քննության առած Քերականությունում ու այլ գործերում նա զարգացրել է իր փիլիսոփայական հայացքները աշխարհի ստեղծման, մարդու և տիեզերքի կապի, հոգևոր և մարմնական գոյի ու բազմաթիվ այլ հարցերի մասին:

Նա միանգամայն գիտական բացատրություններ է տվել երկնային մարմինների, բնական երևույթների, Արկտիկայի, բևեռի, օր ու գիշերվա վեցամսյա տևողության և այլ հարցերի մասին, այդ թվում՝ մարդու և բնության փոխհարաբերության:

Նա, օրինակ, մարդու ուղեղը համարում է մտածողության և զգացողության կենտրոնը, հոգեկան երևույթները բացատրում է մարմնում կատարվող նյութական փոփոխություններով, արտաքին ազդեցություններով:

Ըստ նրա նյութը երբեք չի ոչնչանում, փոխում է միայն իր գոյածուրդը, տեսակը: Մահը ոչ թե հոգու բացակայությունն է մարմնից, այլ մարմնի նյութի քայքայումը: Նա գտնում է, որ կյանքի և գոյու-

¹ Հովհաննես Երզնկացի, Վիպասանություն գերկնային մարմնոց շարժմանէ, Նոր Նախիջևան, 1792:

Թյան հիմքը շարժումն է, միտքը խոսքան հողի է նման «որ ինչ սերմանես՝ դայն պտղաբերես»¹:

«Հովհաննես Երզնկացին Հայ միջնադարյան գրականության զարթոնքի, գիտությունների և արվեստների վերածնունդի արտահայտությունն է», - իրավամբ ասված է «Հայկական սովետական հանրագիտարանում»:

3. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԵՐԶՆԿԱՅԻ ԾՈՐԾՈՐԵՑԻ

Մինչև վերջին տասնամյակներն այս նշանավոր գործիչը չփոթվել էր Հովհաննես Երզնկացի Պուլգի հետ: Թյուրիմացությունը գալիս էր 17-րդ դարից: Նրանց ստեղծագործությունների գրիչները սխալմամբ միացրել են այդ երկու անունները այն պարզ պատճառով, որ երկուսն էլ եղել են Արտազի Ծործոր վանքում, երկուսն էլ երզնկացի են, երկուսն էլ տաղեր են հորինել:

Կասկածողներ, թե Պուլգն ու Ծործորեցին կարող էին տարբեր անձնավորություններ լինել՝ նշմարվել են 19-րդ դարի վերջերից: Ղ. Ալիշանը թեև նրանց համարել է նույն անձնավորությունը, սակայն հայտնել է տարակուսանք:

Առաջինը այդ խնդիրը մանրակրկիտ քննության է ենթարկել Հ. Քյուրտյանը «Երիզա» աշխատության մեջ և անառարկելի փաստերով ապացուցել է թե դրանք տարբեր մարդիկ են, տարբեր թե՛ ոճով, գրելակերպով, գրական նախասիրություններով և թե՛ զարգացման աստիճանով²:

Հ. Քյուրտյանին հետևել է Ա. Սրապյանը:

Արդ՝ ո՞վ է այս Հովհաննեսը, որ եղել է փրկիստիա, մեկնիչ, թարգմանիչ, գրող: Ծնված պետք է լինի Երզնկայում կամ նրա գյուղերից մեկում, մոտավորապես 1270-ական թվականներին: Եղբորորդին է Կիրակոս Երզնկացու: Նախնական կրթությունն ստացել է Եկեղյաց գավառի վանքերից մեկում, ապա ուսումը շարունակել է Գլաձորի Համալսարանում: Գլաձորից էլ մեկնել է Արտազ, գործել Ծործորի վանքում, որի համար էլ, ըստ երևույթին, կոչվել է Ծործորեցի: Աշակերտել է Եսայի Նչեցուն:

Ենթադրվում է, որ թաղվել է Հաղբատի վանքում:

¹ Հովհաննես Երզնկացու փրկիստիայական Հայացքների մասին մանրամասն տե՛ս Գ. Գրիգորյան, Հովհաննես Երզնկացու փրկիստիայական Հայացքները, Երևան, 1962:

² Հ. Քյուրտյան, Երիզա, էջ 236 և հտ.:

Նրա անվան Հիշատակությանը առաջին անգամ հանդիպում ենք 1302 թ. Թեղենյաց վանքում Եսայի Նչեցու համար արտագրված Ներսես Լամբրոնացու «Սաղմոսաց մեկնություն» հիշատակարանում, որտեղ ասված է. «Յովհաննէս անուն, որ էր ի հոչակաւոր քաղաքէն Եղնկայ կոչեցեալ»¹: Այդ ձեռագրի կեսը ինքն է գրել, կեսը՝ Վարդան գրիչը:

Գլխավորի վանքում էր նա 1302 թվից: Կան փաստեր, որ նա 1312 թվին Արտագում գրադվել է գրչությունը և կրթական գործածությունը: Քյուրտյանը նրան է վերագրում Ղ. Ալիշանի հիշատակած մի ճառը, որի խորագիրն է «Յովհաննէս վարդապետի Ծործորեցոյն արարեալ ի բանէ Եսայեայ որ ասէ Հոգի տեառն ի վերայ իմ»²:

Ունեցել է հասարակական, քաղաքական եռուն գործունեություն: Նպաստել է կաթողիկոսության տարածմանը Հայաստանում, մասնակցել է 1317 թ. Ադանայում գումարված միարարական ժողովին:

Գրել է մեկնություններ, քարոզներ, չափածո երկեր, փիլիսոփայական թղթեր: Հորինել է «Համառօտ տեսութիւն քերականին» խորագրով մի երկ, հավանաբար որպես ուսումնական ձեռնարկ:

Նրա գրած Մատթեոսի Ավետարանի մեկնության հիշատակարանում կարդում ենք. «Ապիկար ոգիս Յովհաննէս Եղնկայեցի, սպասաւոր բանի, բնակեալ ի վիճակ սուրբ Առաքելոյն Թաղէոսի ի վանս Ծործորու կոչեցեալ... եղև գրութիւն սորա ի թիւ մարդեղութեան Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի ի ՌՅԺԶ (1316)»³:

Նույն այդ տարում նա գրի է առել Մխիթար Գոչի 28 առակները:

1318 թվականին էլ արտագրել է մի Աստուածաշունչ՝ Նչեցու համար: Հ. Քյուրտյանը նրան է վերագրում Թովմա Աքվինացու «Աստվածաբանություն» թարգմանությունը:

Քյուրտյանը կասկածում է, թե նրա արտագրած վերոհիշյալ առակները պատկանում են Մխիթար Գոչին: Հնարավոր է, որ ինքը գրի առած լինի՝ ըստ իր լսածների, մանավանդ որ Ծործորեցին իր ժողովածուի ոչ սկզբում և ոչ էլ վերջում չի հիշատակում Մխիթար Գոչի անունը, մի բան, որ պարտադիր կերպով կիրառվում էր նման դեպքերում:

Վենետիկի Մխիթարյաններն էլ, լույս ընծայելով Գոչի առակները, դրանք չեն մտցրել իրենց ժողովածուի մեջ և առաջին անգամ Ն. Մառն է որ Գոչին է վերագրել հիշյալ առակները: Մառնին հետևել

¹ Լ. Ս. Սաչիկյան, ԺԳ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, էջ 6:

² Հ. Քյուրտյան, Երիզա, էջ 240:

³ Նույն տեղում, էջ 238-239:

է Մ. Աբեղյանը, որին չի զբաղեցրել առակաների հեղինակային պատկանելության հարցը:

Երզնկացու արտագրած ժողովածուի հիշատակարանի որոշ մըտքերը ավելի են խորացնում կասկածը: Այնտեղ ոչ միայն Գոչի անունը չի հիշատակվում, որպես առակաների հեղինակ, այլ ուղղակի ասված է. «Եւ այս առակք ստեղծականք աւարտեցան ի փառս Քրիստոսի... զվերջացեալ ի բարի գործոց զտարտամ գրիչս զՅովհաննէս ծանօթ բանի և տեղեալ Եզնկացի, իսկ այժմ Ծործորեցի, աղաչեմ չմոռանալ ի բարիս զիս և զիմն ամենայն, ի թուին փրկչին ՌՅԺԶ (1316)»¹:

Եթե հաստատվի, որ Հովհաննէս Երզնկացի Ծործորեցու կազմած ժողովածուի առակաները Գոչինը չեն, ապա միջնադարյան հայ առակագիրների թիվը բարձրանում է երեքի՝ Վարդան Այգեկցի, Մխիթար Գոչ, Հովհաննէս Երզնկացի Ծործորեցի:

Այստեղից կարող ենք համարձակ մի քայլ անել և Ծործորեցուն վերագրել սիրային այն բանաստեղծությունները, որոնք սխալմամբ վերագրվել են Հովհաննէս Երզնկացի Պյուզին: Խոսքը չի վերաբերում միայն «Այս ինչ կրակ էր» բառերով սկսվող գործին, որը գրված է հետագայում:

Այդպիսի բանաստեղծություն ենք համարում, օրինակ, «Երկունս ի մէկ տեղ բերած» բառերով սկսվող գործը, որը պարզապես նըվիրված է հոգու և մարմնի պայքարին, մարմնականի, այսինքն՝ աշխարհիկի այնքան ակնհայտնի նախապատվությունամբ, որ երեք չէր կարող նման բան գրել հայ եկեղեցու բարձրաստիճան մի պաշտոնյա:

Հրաշալի այս բանաստեղծությունը բերում ենք ամբողջությամբ, որպեսզի ընթերցողը գաղափար կազմի նրանում արտահայտված աշխարհիկի խոր զգացողություն մասին:

Երկունս ի մէկ տեղ բերած, գերթ ընկեր կասեն թե պահէ,
Ու չորս բընութիւն օտար հետ իրաց կասեն թէ սազէ.
Հինգ դուն է ի բաց թողած, զայդ ամուր կասեն թէ փակէ,
Զիս հոգան ի յայտոց միջին, գերթ կըրակ ըզմոմն կու հալէ:
Զերկուսս ընկեր ո՞նց պահեմ, մեկըս՝ հող, մէկըս հողի է.
Հոգիս թէ ի վեր քարչէ, հողըս ծանր ի վայր կու հակէ,
Վախեմ թէ հողոյս լըսեմ նա հոգոյս լոյսն պակասէ,
Ու հետ հոգոյն ո՞վ թըռչի, երբ նորա տունըն հեռի է:
Զայս չորս յիրար ո՞նց սաղեմ. ամէն մէկ յինքըն կու քաչէ,
Զոր հողըս խուչկիկ առնէ, ջուրըս գէջ կու ցըրտացնէ,

¹ Հ. Քյուրտյան, Երիզա, էջ 239:

*Քամին զիս յերերք ունի, կըրակին բոցըն կու վառէ.
Ընցազուն սիրելի չարկամ մէկտեղ ո՞վ իսկի տեսել է:
Հինգ դուռն է ի բաց թողած, թէ՛ փակէ, որ գող չըմտնէ,
Այս բերդս է գանձով ի լի ու հազար չարկամ կու մըտնէ,
Զչարկամս ես ի յիս ունիմ, որ գըրուիս գամէն կու քակէ,
Զթագաւորս որ ի ներս նըստիլ, նա սա այլ գողըն կու խարէ:
Խելօքին հարցուկս եղան, թե զպատճառն ո՞վ իսկի գիտէ,
Աստուած է՞ր հոգի ստեղծել ւ ի հողոյ մարմին կապել է,
Կարծես վասն այնոր արար, թէ ի վեր քարչել զնա կարէ,
Կամ զհոգին ի մէջ մարմնոյն քան զխալաս ոսկի նա զուգէ՞1:*

Այս երգի յուրաքանչյուր տողը ըմբոստացում է գիտնական հովհաննես Երզնկացու (Պլուզի) գաղափարների ու նրա որդեգրած ոճի դեմ: Նա այդպիսի ոտանավոր չէր կարող գրել ո՛չ երիտասարդ հասակում և ո՛չ էլ ծերության:

Այսպես թե այնպես Հովհաննես Երզնկացի Մործորեցին դեռ ամենից քիչ ուսումնասիրված հեղինակներից է և ապագա հետազոտողները կարող են բացահայտել նրա ստեղծագործական կյանքի մուխ էջերը, ամբողջացնելով նաև նրա կենսագրությունը:

Ի դեպ՝ բնութագրական է, որ իր գրեթե բոլոր հիշատակարաններում Հովհաննես Երզնկացի Մործորեցին ի տարբերություն Պլուզի, չարունակ հիշեցնում է, թե հետագայում են նրան Մործորեցի կոչել, «Զոր այժմ Մործորեցի գրեն» նախադասությամբ:

4. ԿԻՐԱԿՈՍ ԵՐՁՆԿԱՅԻ

Այս Երզնկացին չունի նախորդների կշիռը և նրա տեղն էլ Երզնկայի մտավոր զարթոնքի մեջ ավելի համեստ է: Այդ է պատճառը, որ անունը քիչ է հղումվել մեր բանասիրություն մեջ:

Կիրակոս Երզնկացին եղել է հիմնականում կրթական գործիչ, գրիչ: Մատենագրական վաստակը նշանակալից չէ, թեև գրել է մեկնություններ, չարականներ, խրատական գործեր, զբաղվել է երաժշտությամբ, հորինել չարականների եղանակներ:

Միջնադարի մշակութային կյանքում կրթական գործիչները նվազ դեր չեն կատարել մատենագիրներից: Մանավանդ որ նա չի եղել սովորական դաստիարակ, այլ ականավոր մանկավարժ, ստեղծել է ուսուցման իր ուրույն մեթոդները, որոնք չարադրել է խրատական

¹ Ա. Սրապյան, Հովհաննես Երզնկացի, էջ 161-162:

ճառերում և իր պատրաստած փրիստփայական, գրականագիտական, մանկավարժական ձեռնարկներում: Աճեցրել է բազմաթիվ աշակերտներ, որոնք ունեցել են գրչագրական, կրթական գործունեություն:

Նրա ականավոր մանկավարժ լինելու փաստը երևում է Թորոս Ծաղկողի կողմից 14-րդ դարում հորինված գեղեցիկ նկարից, որտեղ տեսնում ենք Կիրակոս Երզնկացուն՝ ուսուցանողի գահի վրա հանդիսավոր նստած, առաջը՝ նրա աշակերտները, որոնցից մեկը, բաց արած գիրքը՝ ընթերցում է դասը:

Ծնված պետք է լինի Հովհաննես Երզնկացիներից ավելի ուշ, բայց նույն դարում, հավանաբար 1270-ական թվականներին, Երզնկայի գյուղերից Ազրակում:

Որտե՞ղ է սովորել՝ որոշակի չգիտենք: Ենթադրվում է, որ նախնական կրթությունն ստացել է Եկեղյաց գավառի վանքերից մեկում, ապա սովորել Գլաձորի համալսարանում, Ծործորեցու հետ միասին:

Կիրակոս Երզնկացու անունը առաջին անգամ հիշատակված ենք գտնում 1310 թ. մի ձեռագրում որպես ձեռագրի ստացող և գրիչ վարդապետ: Ուրեմն պետք է որ երեսուն տարեկանին մոտ մարդ լիներ:

1324 թ. եղել է Երզնկայում:

Դիոնիսիոս Արիսպագացու ձեռագրի հիշատակարանում կարդում ենք. «Ձերջանիկ բարունին զԿիրակոս զստացող գրոցս յիշեսջիք ի Տէր և զծնաւզան իւր, և զբազմամեղ գրաւդս հանդերձ իմով... ի վանքս որ Կայիփոսի կոչի և խիստ անչափ ձին կու կուտի, բազում որոտալով քամի, կուտա քան զծով ու ալի, ձեզ է խիստ յայտնի»¹:

Ուրեմն այդ տարիներին Կիրակոս Երզնկացին Կայիփոսի վանքում ունեցել է կրթական գործունեություն: Երևի այնտեղ էլ սովորել է և դարձել վարդապետ: Հնարավոր է նաև, որ այլ վանքում ստանար կրթությունը, հետո գար Կայիփոս: Այսպես թե այնպես համարվել է բարունապետ, որ տրվում էր կրթական երկարամյա գործունեություն ունեցողներին:

Իսկ որ նա իսկապես Երզնկայի վանքերում աչքի ընկնող վարդապետ, կրթական գործիչ է եղել, երևում է այն փաստից, որ դրանից ընդամենը մի քանի տարի անց 1328 թվին նրան գտնում ենք Երկանի վանքում, ինչպես երևում է Մխիթար Երզնկացու արտագրած Աստվածաչնչի հիշատակարանից: Այստեղ արդեն համարվում է «Հոչակավոր վարդապետ», «արժանաւորն ամենայն գովեստի և յիշման»:

¹ Հ. Քյուրայան, Երիզա, էջ 229:

Միայն հարգանքի սովորական արտահայտություն համարել այդ մակդիրները՝ ճիշտ չի լինի: Ամենայն իրավամբ կարող ենք ասել, որ Կիրակոս Երզնկացին մասնավորապես 14-րդ դարի առաջին տասնամյակներում Երզնկայի գավառում, եղել է ճանաչված կրթական գործիչ և ըստ երևույթին ժամանակի ամենից հռչակված վանքերը, ինչպիսիք էին Կայիփոսն ու Երկանի վանքերը, միայնաց ձեռքից են լայլ նրան՝ իրենց կրթական կշիռը բարձրացնելու ազնիվ ձգտումով:

Այժմ Սպահանում պահվող մի ձեռագրի հիշատակարանից իմանում ենք, որ Կիրակոս Երզնկացին 1330 թ. գտնվել է Պարսկաստանում: Թե ինչ գործով է մեկնել այնտեղ, որքան է մնացել, հայտնի չէ: 1334 թ. կրկին Երզնկայում է եղել:

Նրա անվան հիշատակությունը հանդիպում ենք մինչև 1355 թ. գրված ձեռագրերում: Որոշակի է, որ հաջորդ տարի՝ 1355 թվականին վախճանվել է: Թաղվել է Երզնկայի ս. Սարգիս եկեղեցում:

Այժմ ծանոթանանք Կիրակոս Երզնկացու մատենագրական վաստակին:

Հեղինակն է համարվում «Անձինք Աստուածածնին» շարականի, որը տեղ է գտել բոլոր «Շարակնոցներում»:

Գրել է տաղեր, որոնցից նմուշներ պահվել են տարբեր տաղարաններում: Հեղինակել է խրատներ, քարոզներ: Նրատներից մի քանիսը, ինչպես «Նրատ վասն խոստովանութեանը» զուտ եկեղեցական հարցեր են շոչափում, սակայն ավելի մեծ թիվ են կազմում այն քարոզներն ու խրատները, որոնք շոչափում են գործնական խնդիրներ, կապված ժողովրդի առօրյա աշխատանքի հետ: Այդպիսին է, «Քարոզ վասն ոռոգմանց, սերմանց և հնձոցը»: Ըստ երևույթին Կիրակոսը հմտացած է եղել երկրագործական աշխատանքին և գիտական բացատրություններ է տվել վարուցանքի, հնձի մասին:

Հ. Քյուրտյանը ասում է, թե Կիրակոսի լավագույն երկերը գտնվում են Վենետիկի Մխիթարյանների վանքում պահվող մի Ոսկեփորիկում, գրված 1495 թվականին, այսինքն՝ հեղինակի ստեղծագործելու ժամանակից մոտ մեկ դար հետո:

Կիրակոսը գրել է առաջաբան՝ իր այդ խրատ-քարոզների: Ուշագրավ են համարվում նրա հետևյալ ութը ճառերը՝ «Յաղագս պոռնրկութեան», «Յաղագս սպանութեան», «Յաղագս արծաթասիրութեան», «Յաղագս տրտմութեան», «Յաղագս բարկութեան», «Յաղագս ձանձրութեան», «Յաղագս սնափառութեան», «Յաղագս անբարտավանութեան»:

Կիրակոսը խոսում է այս բոլոր մոլորությունների և թերությունների մասին առանձին-առանձին և անում է շատ ուշագրավ դիտողություններ, որոնք վկայում են, որ դրանք սովորական բարոյախոսական քարոզներ չեն, ունեն գիտական, ճանաչողական արժեք: Հեղինակը հանդես է գալիս որպես լուրջ իմաստասեր, մանկավարժ, անգամ մարդաբանություն ու բժշկության վերաբերյալ լայն գիտելիքների տեր անձնավորություն, օգտակար խորհրդատու: Օրինակ նա շատ հետաքրքիր բացատրություններ է տալիս բարկության և ձանձրույթի մասին, գրելով.

«Բարկույթին է՝ եռանդն չուրջ զսրտին արեանն՝ առ ի տենչումն փոխարէն տրտմեցուցանելոյ»: Իսկ ձանձրույթի մասին գրում է. «Ձանձրութեան դեւն քան զամենայն դեւան ծանրագոյն է, որ և միջօրեայն կոչի, զի այլ դեւքն ծագելոյ կամ մտանելոյ արեգական նմանին, զի ի միոջէ կողմանէ բուռն հարկանեն զհոգւոյն»¹:

Ուրիշ տեղեկություններ չունենք այս գործչի մասին: Նրա ստեղծագործությունների գլխավոր արժանիքներից մեկն էլ համարվել է աշխարհաբարախառն ընտիր լեզուն:

5. ՄՈՎՍԵՍ ԵՐՁՆԿԱՅԻ

Մովսես Երզնկացին մատենագիր է. թողել է մի շարք թղթեր, մեկնություններ, ճառեր, աղոթքներ:

Մեզ հասել է նրա բավականաչափ մանրամասն կենսագրությունը, որ տպագրված է Ղ. Ալիչանի «Հայապատում» գրքում²: Կենսագիր Գրիգորիս Երզնկացին Մովսեսին համարում է «տիեզերաքարոզ վարդապետ»:

Մեր միջնադարյան հեղինակներն ու գրիչները որքան խտացրած գույներով նսեմացնում են, ձաղկում իրենց անձը, համարում «ապիկար», «եղկելի», «մեղքերով լի» և այլն, այնքան գերադրական որակումներով փառաբանում են այն մարդկանց, որոնց մասին գրում են, մանավանդ իրենց ուսուցիչների, տվյալ վանքի վանահայրերի:

Գրիգորիսի այս բնութագրումն էլ կարող է չափազանցություն լինել, բայց և այնպես վկայում է, որ Մովսեսը մեծ հեղինակություն է վայելել չրջապատում, աշակերտների, իր քարոզների ունկնդիրների մոտ: Իսկ դա էլ վկայում է նրա աստվածաբանական, մատենագրական, փիլիսոփայական լայն գիտելիքների մասին:

¹ Հ. Քյուրայան, Երիզա, էջ 235:

² Ղ. Ալիչան, Հայապատում, էջ 507-509:

Ծնվել է Գարանադյաց Անի (Կամախ) ամրոցում, Ներսես քահանայի ընտանիքում: Կրթությունն ստացել է Երզնկայի Ավագ վանքում, այնտեղ էլ ընդունել է հոգևոր կոչում, ձեռնադրվել քահանա: 1293–1295 թթ. գործել է Երզնկայում, կրկին Ավագ վանքում: Ապա նրան գտնում ենք Կիլիկիայում, որտեղ աշակերտել է Գևորգ Լամբրոնացուն կամ Սկևռացուն: Կիլիկիայում արտագրել է մի Աստվածաշունչ և հետը բերել Երզնկա: Ծննդավայր է վերադարձել իր ուսուցչի մահից հետո՝ 1301 թվականին:

Մովսեսը ուշագրավ խորհրդածություններ է անում հիշյալ Աստվածաշնչի հիշատակարանում՝ ձեռագրերը օգտագործելիս մաքուր պահելու վերաբերյալ, անիծում է այն մարդկանց, որոնք վանքերում օգտակար ձեռագրերը պահում են փակի տակ: Նա ասում է, թե վանքերը դպրոցներ են, մարդիկ պետք է հնարավորություն ունենան օգտվելու ամեն մի ձեռագրից, «գի զէնն զինաւորինն է և կատարողքն աւրհնեալ, ամէն»¹:

Նրա կենսագրության հետ կապված որոշ փաստեր գտնում ենք 1295 թ. Երզնկայի ս. Գրիգոր Լուսավորիչ վանքում գրված Ստեփանոս Երկայնի «Մեկնութիւն պատարագի» երկի հիշատակարանում: Աշխարհական և հոգևոր պետերին արժանի հարգանքը տալուց, Հեթումին էլ «բարեպաշտ և աստվածասեր» բնութագրելուց հետո Մովսեսը ասում է. «Մովսէս մեղաւք մեռեալ ոգի, կամեցայ հաւաքումն առնել համառօտաբար մեկնութեան սրբոյ պատարագիս, զոր սուրբ հարքն Ոսորով Անձևացեաց եպիսկոպոս և Ներսես Տարսնի յառաջագոյն ընդ երկար քննեալ էին: Նաև զոր յայլոց սրբոց հարց ևս կարացաք բանագտակ լինել յանձն իւր տեղւոջ եղաք առ ի զբօսանս մանկանց Սիրոնի: Եւ զայս ոչ թէ միայն յանձէ կամ սիրով խիզախեցաք, այլ յորդորեալ առաւել յիմաստուն ըրաբունապետէն Յովհաննու, որ և ի սոյն ամի փոխեցաւ ի Քրիստոս»²:

Ուրեմն «Մեկնութիւն պատարագին» երկը նա լսմբագրել է 1293 թվին, իսկ Ստեփանոս Երկայնն ընդօրինակել է 1295 թվականին, Երզնկայի ս. Գրիգոր Լուսավորիչ վանքում:

Մովսես Երզնկացին գործել է մի ժամանակաշրջանում, երբ Հայաստանում բուռն պայքար էր մղվում հայ լուսավորչական եկեղեցուն հավատարիմ մարդկանց և կաթողիկ եկեղեցու հետ մերձենալու կողմնակիցների միջև: Վերջինիս հետևորդները, հրահանգներն ստանալով Հոռմից, օրեցօր ուժեղացնում էին իրենց դիրքերը, սպառնալով Հայաստանյայց եկեղեցու ինքնուրույնությունը:

¹ «Տաթև», տարեգիրք գրականության և արվեստի, Հայկա, 1930, էջ 198:

² Ա. Ս. Մաթևոսյան, Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ. ԺԳ դար, էջ 762:

Կաթողիկ եկեղեցու դեմ մղվող պայքարի առաջին շարքերում տեսնում ենք Մովսես Երզնկացուն: Նույն դիրքերում կանգնած են եղել նաև Ստեփանոս Սյունեցին, Հովհաննես Երզնկացի Պյուզը:

Պայքարն ավելի է բորբոքվել Հովհաննես Որոտնեցու, Գրիգոր Տաթևացու, Գևորգ Երզնկացու ժամանակ, որոնք նույնպես գործել են Մովսես Երզնկացու վերակառուցած Ավագ վանքում:

Արտաքուստ կարող է թվալ հակասություն, քանի որ ասացինք թե Սսի կաթողիկոսությունը կողմ է եղել Հոռմի հետ մերձենալու գաղափարին, իսկ Հովհաննես Երզնկացին և Մովսես Երզնկացին կապված են եղել Կիլիկիայի հետ, այնտեղից ստացել հրահանգներ: Պետք է նկատի ունենալ, որ Կիլիկիայի հայ թագավորները և հոգևոր պետերը կողմ չեն եղել արմատական փոփոխությունների՝ որոնք կարող էին Հայոց եկեղեցու ինքնավարությունը ենթարկել Հոռմին: Քաղաքական նկատառումներով նրանք համաձայնվել են եկեղեցական որոշ ծիսակատարությունների նմանեցմանն ու մանր զիջումներին:

Մեզ թվում է, որ կենսագրի կողմից Մովսես Երզնկացուն չոայլված վերամբարձ մակդիրների տակ պետք է որոնել ոչ այնքան մատենագիր վարդապետի արժանիքները, որքան քաղաքական գործիչ վարդապետի:

Մովսես Երզնկացուց մեզ հասած երկերը հետևյալներն են՝
1. «Մեկնութիւն աղօթից և ժամակարգութեան», որ համառոտված է Ուսարով Անձևացու և այլոց երկերից¹: Հնագույն օրինակը պետք է լինի 1293 թվականից հետո: 2. «Թուղթ ի Տրապիզոն, առ Գրիգոր երեց Հոռոմացեալ», որը մեզ հասել է մի քանի արտագրություններ: 3. «Նրատ կանոնականք..»: 4. Աղոթքներ և այլն:

Ումբագրել է մի Ոսկեփորիկ, որտեղ զետեղված են թե ճառեր, և թե սրբերի վարքագրություններ: Դրանց մի մասը ինքն է գրել, մի մասը՝ խմբագրել: Այդ Ոսկեփորիկից մի ընտիր օրինակ ունեցել է Հ. Քյուրտյանն իր ձեռագրերի ճոխ հավաքածուում: Գրված է եղել 1551 թ.: Մխիթար Երզնկացին այս Ոսկեփորիկի մասին գրել է. «Երիցրս երանեալ և սուրբ վարդապետ Մովսէս Երզնկացի ի յամենայն սուրբ գրոց ժողովեալ զլան և զգեղեցիկն ի միում տփի եղեալ: Եւ կոչի անուն սուրբ գրոցս Ոսկեփոր, վասնզի քան զամենայն ոսկի, և արծաթ և ականս պատուական է և գեղեցիկ սա»²:

¹ «Գիրք որ կոչի Մեկնութիւն աղօթից», Կ. Պոլիս, 1730:

² Բ. Սարգիսյան, Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարյանց ի Վենետիկ, հատ. Բ, Վենետիկ, 1924, էջ 793:

6. ԳՐԻԳՈՐԻՍ ԵՐԶՆԿԱՑԻ

Գրիգորիա Երզնկացին նույնպես ապրել է 13-րդ դարի վերջերի ու 14-րդ դարի սկզբների մշակութային վերելքի շրջանում, գրեթե ժամանակակից է նախորդներին: Եթե զույգ Հովհաննեսները, Կիրակոսը, Մովսեսը աչքի են ընկել որպես մատենագիրներ, տաղերգուներ, կրթական գործիչներ, ապա այս անձի անվան հետ կապվում է մի ուրիշ բնագավառ՝ երաժշտությունը: Համարվել է «երջանիկ երաժշտապետն մեր»:

Անշուշտ մեզ շատ պիտի հետաքրքրեր հենց այդ բնագավառում նրա ծավալած գործունեությունը, սակայն հիշյալ գեղեցիկ Հորջորջումից բացի ուրիշ բան չի պահպանվել նրա երաժշտական գործունեության մասին: Բայց քանի որ նա այդ Հորջորջմանն արժանացել է Ավագ վանքում գործելու շրջանում, իսկ նրա այդ վանքում լինելու տարիները զուգադիպում են Երզնկայի մտավոր վերելքին, կասկածից վեր է, որ պետք է եղած լինի երաժշտության ուսուցիչ, դպրապետ այդ կամ այլ վանքերում, հետևաբար պատրաստած երաժիշտ աշակերտներ, ինչ որ արդարացնում է «երաժշտապետ» Հորջորջումը: Գուցե և հորինել, եղանակավորել է շարականներ:

Երկու դեպքում էլ հետաքրքիր մի բնագավառի ներկայացուցիչն է Գրիգորիա Երզնկացին, մանավանդ, որ մատենագրությամբ, գրչագրությամբ, մանրանկարչությամբ զբաղվողների ավելի անուններ են հասել մեզ, քան երաժիշտների:

Գրիգորիա Երզնկացին ծնվել է Սարբերգում, դրա համար էլ ոմանք նրան կոչել են Սարբերգցի:

Փոքր հասակից եկել է Երզնկա, որտեղ ստացել է կրթությունը, սովորել Տիրաչենի վանքում: Գործել է Երզնկայի տարբեր վանքերում: Տիրաչենի վանքում աշակերտել է Կոստանդին Երզնկացուն, ապա սովորել Մովսես Երզնկացու մոտ: 1301 թ. վերջինիս հետ տեղափոխվել է Ավագ վանք, գործել այս վանքի ծաղկման տարիներին:

Այնտեղ մնացել է մինչև 1307 թվականը, այսինքն՝ Մովսեսի Կիրիկիա մեկնելը: Դրանից հետո շարունակել է գործել նույն Ավագ վանքում, թե մեկնել է մի այլ վայր, հայտնի չէ: Մեկ էլ 1314 թվականին, նրան հանդիպում ենք Գլաձորի հայտնի վանքում, այն վանքում, որը երզնկացիների համար եղել է ուսումնառության ավելի բարձր մի աստիճան: Շատերն են նախնական կրթությունն ստանալուց հետո մեկնել այնտեղ, շարունակել կրթությունը:

Գլաձորում գտնվելու փաստը իմանում ենք Մխիթար Երզնկացու կողմից գրված մի ձեռագրի հետևյալ հիշատակարանից. «Քաղցր

Քրիստոս, թող, թող գյանցանս Մխիթարայ և զծնողաց իւրոց և զվարդապետին իւրոյ զԳրիգորիսի: Հասոյց ի յաւարտս ձեռնարկութեանս այս ի թուիս ԶԿԳ (1314), հայկազեան տումարիս: Բայց գրեցաւ գիրքս այս առ ոտս մեծ վարդապետիս Եսայեայ, ի տեղիս, որ կոչի Գլաձոր, ընդ Հովանեաւ Ս. Ստեփանոսիս, հրամանաւ մեծ և երանեալ վարդապետիս իմոյ Գրիգորիսի Երզնկայեցոյ, բանի սպասաւորի, ի վարժումն անձին իւրոյ և ամենայն բանասիրաց: Արդ աղաչեմ զամենեսեան որք Հանդիպիք այսմ խրթնայայտ կտակիս, յիշեսջիկ զառաջ ասացեալ ուսուցիչն իմ զԳրիգորիս և զծնողսն իւր, ընդ նմին և զՀոգևոր Հայրն իւր զԿոստանդին միայնակեաց»¹:

Մի այլ հիշատակարանում մի քանի անգամ հիշել իր ուսուցիչ Գրիգորիսին, ողորմիս խնդրել ոչ միայն նրա, այլև նրա ծնողների, անգամ նրա ուսուցիչ Կոստանդին միայնակյացի համար, ինքնին վկայում է թե Գրիգորիսը որքան ճանաչված ու սիրված վարդապետ, կրթական գործիչ է եղել:

Մխիթարն այստեղ նրա ուսուցիչ Կոստանդինին համարում է միայնակյաց, արդյո՞ք սա մեզ ծանոթ տաղերգու Կոստանդին Երզնկացին է, թե մի այլ անձնավորություն. հակված ենք կարծելու երկրորդը:

Թե որքան ժամանակ է մնացել Գլաձորում, հայտնի չէ. մեկ էլ նրա անվան հիշատակությունը Հանդիպում ենք 1322 թ. ինչ-որ անապատում, հավանորեն Երզնկայի ս. Լուսավորիչ անապատում, գրված Հովհաննես Պլուզ Երզնկացու «Քերականություն» հիշատակարանում: Այստեղ է, որ նա համարվում է «երջանիկ երաժշտապետ»:

1325 թ. եղել է Երզնկայի Երկանի վանքում:

Հ. Քյուրտյանը գրում է. «Ինչպես իր գործունեությունն վերջին տարիները, վայրը, նաև մահվան թվականն ու տեղը կը մնան անծանոթ: Մխիթար Երզնկացի՝ իր աշակերտը, որ 1327–1328–են Երկանի վանքը գրչություն ունի, չի հիշեր իր ուսուցիչը Գրիգորիս Երզնկացին: Գուցե ան արդեն մեռած էր»²:

Ենթադրում է, որ վախճանվել է Երկանի վանքում, 1327–1328 թվականներին:

Երկերն են՝ «Սրատ մկրտութեան, երջանիկ բարունապետի և քաջ Հոետորի մեծի Գրիգորի վարժապետի Եզրնկեցոյ ի մի վայր հաւաքեալ զխրատ վասն սուրբ մկրտութեան»: Այս բացատրությունից

¹ Հ. Քյուրտյան, Երիզա, էջ 263-264:

² Նույն տեղում, էջ 264:

պարզվում է, որ այդ խրատները ոչ թե ինքն է գրել, այլ «ի մի վայր հավաքեալ», այսինքն՝ ամփոփել է մի ժողովածուի մեջ:

Ուրիշ երկեր էլ թողե՞լ է թե ոչ՝ հայտնի չէ: Կա ենթագրություն, թե գրադվել է նաև գրչագրությունը, քանի որ այդ տարիներին Երզնկայի վանքերում հիշատակվում են մի քանի գրիչ Գրիգորիսներ, որոնցից մեկը կարող է նա լինել:

7. ՄԽԻԹԱՐ ԵՐԶՆԿԱՑԻ

Հետաքրքիր մի անձնավորություն էլ սա է՝ Մխիթար Երզնկացին: Ծատ ավելի հայտնի է որպես գրիչ, քան որպես մատենագիր: Ծնվել է կամ Երզնկա քաղաքում, կամ շրջակա գյուղերից մեկում, իսկ կրթությունը ստացած պիտի լինի Տիրաչենի վանքում:

Կա կարծիք, թե առհասարակ հոգևորական չի եղել, հնարավոր է ենթադրել, թե հոգևորական կրթություն ստացել է, գուցե և կոչում ունեցել, բայց առաջնորդվելով Հիսուսի այն մտքով, թե «հոգիս հոժար է, մարմինս տկար», հնազանդվել է ոչ թե հոգու թելադրանքին, այլ մարմնի, ցանկացել է վայելել աշխարհիկ կյանքի բարիքները:

Այս կարծիքին հիմք են տալիս նրա գրած հիշատակարաններից մեկում իրեն մեղադրում է իբրև՝ «ղրժող կրոնավորության»։ Հազվագեպ բնութագիր նույնիսկ այն մարդկանց մոտ, որոնք այնքան անխնա կերպով ձաղկում են իրենց՝ կատարած կամ չկատարած մեղանշումների համար:

Բայց ապրել է վանական միջավայրում: Ամուսնացել է, ունեցել է Բարսեղ անունով որդի: Հիմնականում զբաղվել է գրչագրությունը և հայտնի է եղել որպես վարժ գրիչ: Արտագրել է մի շարք ձեռագրեր, դրանք օժտելով շատ ուշագրավ հիշատակարաններով:

Մինչև 1300 թ. մնացել է Տիրաչենի վանքում:

Թե գրանից հետո որտեղ է ապրել, դժվար է ասել: 1314 թ. իր ուսուցչի՝ Գրիգորիսի հետ եղել է Գլաձորում, որտեղ ընդօրինակել է «Լուծմանց գիրքը», այն օժտելով դարձյալ մի արժեքավոր հիշատակարանով:

Եթե գրական ոչ մի այլ ստեղծագործություն էլ չունենար Մխիթար Երզնկացին, միայն այդ հիշատակարաններն էլ բավական էին հաստատորեն ասելու, որ մենք գործ ունենք ոչ թե սովորական գրչի հետ, այլ գրական տաղանդով օժտված մարդու: Միաժամանակ նա օժտված է եղել կատակաբանի, երգիծողի նկատելի տաղանդով. սրամիտ է, աշխույժ զրուցակից, պատրաստաբան, տեղ-տեղ կամթող,

տեղ-տեղ խայթող, բայց միշտ զվարթ ու կենսուրախ, բնավորության գծեր, որոնք անշուշտ նրան պիտի դարձնեին վանքերի պատերից դուրս սիրելի ու փնտրված անձնավորություն:

Նրա Հիշատակարանները գրված են ժողովրդական Հյուլթեղ լեզվով, ունեն սրամիտ կառուցվածք, երբեմն կիսաչափածո, աշուղական ազատ շարադրությամբ, առօրյա կյանքի շատ ուժեղ անդրադարձով: Դրանք վկայում են, որ նա ի վիճակի էր գրել աշխարհիկ տաղեր: Գրե՞լ է, թե ոչ՝ դժվար է ասել. հնարավոր է, որ գրել է, անգամ հասել են դրանք մեր օրերը, բայց վերագրվել են ուրիշ հեղինակների, մի բան, որ այնքան շատ է պատահել:

Վերոհիշյալ Հիշատակարաններից մեկը բավականաչափ տեղեկություններ է տալիս նրա հայրենակից ու ժամանակակից մարդկանց մասին, հաղորդում փաստեր, որոնց չենք հանդիպում այլ աղբյուրներում:

Մխիթար Երզնկացու ծննդյան թվականը հայտնի չէ: 1323 թ. գրված մի ձեռագրում Հիշատակում է Բարսեղ որդուն որպես արեղա, ուրեմն վերջինս պետք է որ այդ ժամանակ լիներ մոտավորապես 20–21 տարեկան: Եթե ընդունենք, որ անգամ երիտասարդ հասակում է կրոնական սքեմը թողել ու ամուսնացել, կնշանակի ծնված պիտի լինի 1275–1280-ական թվականներին: Իր ծնողների ու հարազատների մասին տալիս է հետևյալ տեղեկությունները. «Նաև յիշման արժանի արարեք զձնողսն իմ զՊաւղոս և զՏիրանց, և զհարազատսն իմ զՄատթէոս և զՄարտիրոս զկրօնաւորեալսն և զքերսն՝ նոցին հետեւել՝ զՄինայ և զՄարթայ և զորդեակն իմ զԲարսեղ արեղայ և զամենայն երախտաւորսն իմ կրկին կենաց»¹:

Այժմ որոշ գաղափար տանք նրա Հիշատակարանների մասին: Ահա Գլխածրի վանքում արտագրած ձեռագրերից մեկի Հիշատակարանը. «Գրեցաւ գիրքս այս առ ոտս մեծ վարդապետիս Եսայեայ, ի տեղիս որ կոչի Գլխածր, ընդ հովանեաւ Ս. Ստեփանոսիս, հրամանաւ մեծ և երանեալ վարդապետիս իմոյ Գրիգորիսի Եղնկայեցոյ՝ բանի սպասաւորի, ի վարժումն անձին իւրոյ և ամենայն բանասիրաց...»²:

Այս ընդհանուր կարգախոսից հետո Մխիթար Երզնկացին շարունակում է.

¹ Բ. Սարգիսյան, Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարյանց ի Վենետիկ, հատ. 1, Վենետիկ, 1914, էջ 60:

² Հ. Քյուրադյան, Երիզա, էջ 267:

*Որք ընթերցմամբ Հայիք ի սա
եւ Հանդիպիք գանձու սորա,
Տես թէ քանի աշխատեցայ
ես Մխիթար գրիչ սորա.
Թուղթս անկոկ ու գրիչ չկայ,
Աւուրքս ցուրտ ու պարզկա,
Չարտախս բարձր ու կրակ չկայ.
Դռներս չոր ու սպաս չկայ,
Եւ այս Գլաձորն ո՞վ գիտենայ
ես յոյժ նեղած ու ձար չկայ.
Եւ ես պանդուխտ ու վեղար չկայ.
Ինձ Հատուցումն յիշման արա
Վասըն փրցուն գրի սորա¹:*

Նույն հիշատակարանում պատմում է թե Գլաձորի վանքն է եկել Եսայի Նչեցու մոտ ուսանելու, թե այստեղ իր ուսուցիչ Գրիգորիս Երզնկացին առաջարկել է նրան այդ գիրքն արտագրել... Կատարել է սիրով, մանավանդ որ Տարոնից ուսանելու եկած Թորոսն էլ, իրեն շատ սիրելուց, օգնել է և ծաղկել ձեռագիրը:

Այս բացատրությունից հետո Մխիթարը դարձյալ շարունակել է չափածո և Հայտնել, թե ձեռագիրը արտագրել է 1314 թ.:

Ն. Քյուրտյանը Մխիթար Երզնկացու մասին տալիս է հետևյալ լրացուցիչ տեղեկությունները, քաղելով տարբեր ձեռագրերի հիշատակարաններից.

«Մխիթար Երզնկացի 1314 թվին արդեն վարդապետ էր: Թե ե՞րբ և ո՞ւր առավ ան իր վարդապետական գավազանը՝ չեմ կրնար ըսել: ... Ըստ իս Երզնկայի մեջ վարդապետացավ, ինչու որ Մխիթար Գլաձորի մեջ շատ չմնաց, 1318 թվին ան Ծործորի վանքը կգտնվեր... 1323 թվին Մխիթար Երզնկացի Երզնկայի և Սեպուհի վանքերը կգտնվեր: ... 1327 թվին Մխիթար Երզնկայի Երկանի վանքը կգտնվեր»²:

Մխիթար Երզնկացու ստեղծագործություններից մեկ շատ բան չի Հասել: Բայց բոլոր Հիմքերն ունենք պնդելու, որ եղել է ծանր կշիռ ունեցող կրթական գործիչներից և պետք է որ գրած լիներ ավելի մեծ քանակությամբ երկեր, քան Հասել են մեզ:

Գրել է հետևյալ ողբ-տաղը՝ «Մխիթարայ Երզնկացույ Ողբանք Հայցեալ Կոստանդեայ Երզնկացույ», որի սկզբնատառերը տալիս են՝

¹ Ն. Քյուրտյան, Երիզա, էջ 267-268:

² Նույն տեղում, էջ 269-270:

«Կոստանդեա Ասացեալ Եղնկացո Ողբամբ»։ Այս տաղը հրատարակել է Ն. Ակինյանը¹։

Նրան վերագրվել են նաև այլ տաղեր ու գրվածքներ, սակայն դրանց վավերականությունը կասկածելի է։

8. ԳԵՎՈՐԳ ԵՐԶՆԿԱՑԻ

Երզնկայում և Երզնկայից դուրս կրթական, գրչագրական և մատենագրական նկատելի գործունեություն է ունեցել Գևորգ Երզնկացին։ Եղել է Հովհաննես Երզնկացու և Գրիգոր Տաթևացու սաներից, իր հերթին աճեցրել է տասնյակ աշակերտներ, որոնք իրենց արտագրած ձեռագրերի հիշատակարաններում նրան համարում են «մեծ ըարունի», «քաջ հոետոր», «տիեզերալույս վարդապետ», «գերհմաստ հոետոր», «պետ վարդապետաց», «քաջ փաղերա» և այլն։

Այս բնութագրումներից ո՞րն է իրականը, որը՝ չափազանցություն, չենք կարող ասել, բայց որ Գևորգ Երզնկացին եղել է իրոք նշանավոր կրթական գործիչ և Երզնկայի Ավագ ու Կայիփոսի (Կապոսի) վանքերը նրա առաջնորդության տարիներին ապրել են ծաղկման շրջան, կասկածից վեր է։ Եվ, ըստ երևույթին, մեծ հոչակ է ձեռք բերել ոչ այնքան որպես մատենագիր, որքան մանկավարժ, վանքերի առաջնորդ, քարոզիչ, քանի որ «քաջ հոետոր» ածականն էլ միշտ ուղեկցել է նրա անվանը յուրաքանչյուր դեպքում։

Կենսագրական սակավ տեղեկություններ ունենք Գևորգ Երզնկացու մասին։ Ծնվել է Երզնկայում, մոտավորապես 1350-ական թվականներին։ Զգիտենք նրա ծնողների անունները։ Հայտնի է միայն, որ ունեցել է մի եղբայր։ Ուսումնառություն և կրթական-մանկավարժական գործունեություն լայն շրջան է ապրել Կապոսի և Ավագ վանքերում։ Ենթադրվում է, որ նախ ուսանել է Կապոսում, ապա՝ Ավագ վանքում. համենայնդեպս 1383 թվին արդեն Ավագ վանքում էր, իր ուսուցիչ Հովհաննես Որոտնեցու մոտ։ Այստեղ է ավարտել ուսման շրջանը և անցել մանկավարժական աշխատանքի։

Արիստակես Սեբաստացին 1383 թ. Ավագ վանքում արտագրել է մի Ավետարան, որի հիշատակարանում հանդիպում ենք «գերջանիկ ըարունի» Գևորգին։ Կնչանակի 1370-ական թվականների վերջերից այնտեղ ուսուցիչ էր։

Դրանից հետո նա հաճախ է հիշատակվում որպես այդ վանքի միաբան, առաջնորդ։ Բայց արդեն 1389 թվին նրան գտնում ենք

¹ Ն. Ակինյան, Մխիթար Երզնկացի, տե՛ս «Հանդես ամսօրեայ», 1915, էջ 67-69։

Կապոսի վանքում, ինչպես երևում է Հակոբ Ղրիմեցու կողմից նույն այդ տարում արտագրված ձեռագրի Հիշատակարանից:

Մի քանի տարուց նորից է մեկնել Ավագ վանք, այս անգամ արդեն որպես վանքի Համալսարանի ընթացակետ: Այս չրջանից է սկսվել նրա մանկավարժական, հասարակական բեղուն գործունեությունը, աստիճանաբար դարձել ոչ միայն Ավագ վանքի ակադեմիկոս, այլև նրա կրթական գործի ղեկավարը, այլև կենտրոնական դեմք՝ առհասարակ Երզնկայի հասարակական, քաղաքական կյանքում:

Այդ է վկայում այն փաստը, որ երբ 1402 թ. Լենկթեմուրը եկել է Երզնկա, աջ ու ձախ ավեր ու արյուն սփռել, քանդել բազմաթիվ եկեղեցիներ ու վանքեր, Գևորգ Երզնկացուն է հանձնարարվել անձամբ ներկայանալ մեծ բռնապետին և զթուփյուն հայցել հայ ժողովրդի համար, խնդրել, որ չքանդեն սրբատեղիները:

Գևորգը մեկնել է նրա մոտ, բայց սարսափահար ետ է վերադարձել առանց որևէ արդյունքի:

Մինչև 1412 թ. գործել է Ավագ վանքում: 1405 թ. այնտեղ գրված մի Ոսկեգրքում Արխատակես Սեբաստացին ասում է թե այն գրվել է նույն վանքում, «յառաջնորդութեան սուրբ ուխտիս քաջ հոնտորին և տիեզերալոյս վարդապետին մեծին Գէորգայ բազմերախտին իմոյ և ուսուցչին»¹:

1409 թ. Ղազար գրիչը մի Հիշատակարանում գրել է. «Գրեցաւ յառաջնորդութեան սուրբ ուխտիս մեծ վարժապետիս մերոյ Գէորգեայ ի գաւառէս Դարանաղեաց, որ և առաջնորդ է սուրբ վանիցս Աւագ կոչեցեալ ընդ չքով Տիրամօր սուրբ Աստուածածնիս և սուրբ Առաքելոցս, և սուրբ Կարապետիս»²:

1411 թ. գրված մի ձեռագիր էլ Հիշատակում է Գևորգ Երզնկացուն որպես Ավագ վանքի առաջնորդ, նրան կոչելով «մեծ ընթացակետ», իսկ Հաջորդ տարի գրված մի ձեռագրում Արխատակես Սեբաստացին գրում է. «Եւ եղև զրաւ սորա ի մեծափառ անապատիս որ կոչի Աւագ վանք և ի յառաջնորդութիւն նոյն տեառն իմոյ... մեծի վարժապետին Գէորգէոս փաղերայի»: Մի Ոսկեփորիկ էլ գրվել է 1412 թվին «Ի գերահռչակ անապատս Աւագ վանք... և ի յառաջնորդութեան նորին Հարազատի Գէորգէոս փաղերայի»³:

Գևորգ Երզնկացու գործունեությունը Ավագ վանքում սրանով էլ վերջանում է: Նույն տարվա վերջերին կամ հաջորդ տարվա սկզբներին կրկին անցել է Կապոսի վանքը:

1 Հ. Քյուրտյան, Երիզա, էջ 305:

2 Նույն տեղում:

3 Նույն տեղում, էջ 306:

Մոտ Հինգ տարի էլ գործել է այստեղ, ըստ երևույթին դարձյալ որպես առաջնորդ: Այդ տարիներին էլ Կապուսի վանքում գրված ձեռագրերի Հիշատակարաններում են նրան պատվել նույնպիսի պատվավոր մակդիրներով: Այսպես, 1416 թ. գրված մի ձեռագրի գրիչը ասում է թե աշխատանքը կատարել է «Ի յառաջնորդութեան սուրբ ուխտիս եռամեծի և քաջ փիլիսոփայի բազմերախտ Հօրս մերոյ և վարժապետի Գէորգեայ առի քաջ ըաբունապետին»¹:

Գևորգ Երզնկացին վախճանվել է 1417 թվին Կապուսի վանքում և այնտեղ էլ թաղվել է: Այդ փաստը արձանագրված է մի Հիշատակարանում, որտեղ կարդում ենք «Ի նոյն ամի (1417) յորում փոխեցաւ առ Քրիստոս, Հոչակելի ըաբունապետն մեր Գէորգ, եկն տէրն Ամթայ ի վերա Երզնկիս»²:

Ն. Քյուրտյանը նրա կենսագրությունների շղթան ավարտում է գրելով. «Այսպես կվերջանա բազմավաստակ Գևորգ Երզնկացվո կյանքն ու գործունեությունը: Սիրված և Հարգված դաստիարակմատենագիր մը եղած է ան: ... Իր աշակերտներուն շարքին մենք կգտնենք Արիստակես Սեբաստացին՝ բազմեռանդն և բազմարդյուն գրիչ, Գրիգոր գրիչ, որ ինքզինք կկոչե «բանի սպասավոր», և գրած է 1416 թվի վերոհիշյալ ձեռագիրը, Ավետիք Երզնկացի՝ նույնպես արդյունավոր գրիչ, Հակոբ Ղրիմեցի՝ Հեղինակ և գրիչ, որ 1412 թվին կգրե «Հարցումն Գէորգայ ըաբունապետի և ծառայաբար կատարումն Յակոբայ աշակերտի»: ... Հավանաբար Գևորգի աշակերտն էր նաև Սարգիս Ղրիմեցի, որդի Հաքիմի: Գևորգի աշակերտն էին նաև Աբրահամ արեղա, Հովհաննես Երզնկացի... Ղազար և ուրիշներ»³:

Այդքան լայն գիտելիքների տեղ մի վարդապետ մանկավարժական աշխատանքին զուգընթաց պետք է որ զբաղվեր նաև մատենագրություն: Զբաղվել է: Ահա նրանից մեզ հասած գործերը. «Նրատ մկրտություն պարզաբանօրէն գրեալ վասն դիւրահաս լինելոյ տգէտ քահանայից»: Այս երկից 4-5 արտագրություն պահվում են Երուսաղեմի վանքում և Վիեննայի Մխիթարյանների մոտ: Սրա Համառոտությունը տպագրվել է Երուսաղեմում, 1843 թ.⁴:

Հավաքել և գրի է առել Հովհան Որոտնեցու «Համառօտ լուծմունք» գիրքը, ինչպես երևում է այդ գրքի Հետևյալ խորագրից. «Համառօտ Լուծմունք Աստուածաբանին ի լուսաւոր բանից ար-

¹ Ն. Քյուրտյան, Երիզա, էջ 307:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում, էջ 308:

⁴ «Մաշտոց կանոնով մկրտութեան...», Երուսաղեմ, 1843:

դիւնական վարդապետի Յովհաննու Որոտնեցոյ մականունն Կախեալ (=Կախիկ) ի սէրն Աստուծոյ, հաւաքեալ աշխատասիրութեամբ աշակերտի նորին Գէորգեայ Երզնկացու»¹: Նրա քարոզներն էլ ամփոփված են «Քարոզք Գէորգ Երզնկացույ» ժողովածուում:

Նրան են վերագրվում բազմաթիվ ճառեր, հանելուկներ, ողբեր և այլն, որոնց մեծ մասի հեղինակային պատկանելութեան հարցը վիճելի է:

Մենք Երզնկայի մատենագրական դպրոցից և կրթական գործիչներից մի քանիսի՝ առավել հայտնիների մասին միայն խոսեցինք: Անշուշտ դրանց թիվը շատ ավելի մեծ է եղել: Վերոհիշյալ մարդկանց կյանքը և գործը ծանոթացնելիս հիշատակեցինք մի քանի տասնյակ գրիչների անուններ: Ավելի քան երկու հարյուր տարվա մատենագրական կյանքին մասնակից գրիչների թիվը պիտի որ հասած լինի մի քանի հարյուրի: Հ. Քյուրտյանն իր «Երիզա» արժեքավոր աշխատութեան մեջ 20–25 էջ հատկացրել է մտքի այդ նվիրյալներին, որոնց մեջ կան շատ հայտնի դեմքեր:

Ավելորդ ենք համարում անդրադառնալ նաև նրանց, քանի որ դա մեզնից պիտի խլեր բավականաչափ էջեր:

Ուզում ենք խոսել Երզնկայի հայ կանանց մասնակցութեան մասին՝ մտավոր այդ շարժմանը:

Մեր ձեռագրերում պահպանված հիշատակարաններում հանդիպում ենք մի քանի տասնյակ կանանց, որոնց մեկենասութեամբ գրքեր են արտագրվել, նվեր տրվել Երզնկայի վանքերից մեկնումեկին: Դրանց մի մասը յականես անվանե հիշատակվում են նաև Հր. Աճառյանի «Հայոց անձնանունների բառարանում»:

Ավելի ուշագրավ է գրչուհիների բավականաչափ լայն գործունեությունը Երզնկայում: Օրինակ, Հռիփսիմես գրչուհին, դուստր Առաքել քահանայի, 1391 թ. Երզնկայում օրինակել է մի ճաշոց, ինչ որ վկայում է նրա ոչ միայն գրագետ լինելու, այլև գեղագիր լինելու մասին:

Մի այլ երզնկուհի՝ Մամախաթունը, կինը Վարդան քահանայի, 1397 թ. գրել է տվել մի Ավետարան:

Մինա կրոնավորուհին, դուստր Պողոսի, քույր Մխիթար գրչի, Երկանի վանքում օրինակել է Հին Կտակարանը, 1327 թ. և այլն:

¹ Հ. Տաշյան, Ցուցակ հայերեն ձեռագրաց մատենագրանին Մխիթարյանց ի վիճանա, 1895, էջ 455:

ԵՐԶՆԿԱՆ ԹՈՒՐԲ-ԹԱԹԱՐԱԿԱՆ ԵՎ ՕՍՄԱՆՅԱՆ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՇՐՋԱՆՈՒՄ

1. ԴԱՐԱՇՐՋԱՆԻ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԲՆՈՒԹԱԳԻՐԸ

Մեր աշխատությունների այս գլուխն ընդգրկում է մոտ հինգ հարյուր տարվա մի ժամանակաշրջան, լի տաղանապալի, ծանր իրադարձություններով, ողբերգական դրվագներով, երկիրը հիմքից սասանող քաղաքական դեպքերով, տևական պատերազմներով, ջարդերով, թալանով ու կողոպուտով: Դրանց վրա ավելացել են բնական աղետները՝ տևական երկրաշարժերը, որոնք ուղեկցել են դժբախտ Երզնկային նրա պատմության ամբողջ ընթացքում և որոնց պատճառած մարդկային զոհերի թիվը անցնում է հարյուր հազարներից:

Այս ժամանակաշրջանին է գուգադիպում Լենկթեմուրի արշավանքները դեպի Հայաստան և պատմության մեջ աննախադեպ ու հրեշալի նձիրների այն շարքը, որ գործել են այդ մարդահրեշի գորքերն իրենց անցած ամբողջ տարածությունը մատնելով հրի ու սրի:

Այս շրջանին են վերաբերում Ջալալիների տարերային ու ահեղ ասպատակությունները՝ միմյանց հաջորդող ալիքներով, նրանց հրոսակախմբերի վայրագություններն ու կոտորածները:

Այն, ինչ որ դարերի ընթացքում ստեղծել էր Հայ ժողովուրդը, քանդում, սրբում տանում էին անաշխատունակ, ավարի ու թալանի սովոր հորդաները: Թալանում էին ինչքը, ճղակտոր անում ծառերը, այգիները, հրո ճարակ դարձնում հանդերը, սպանում բնակիչներին, գերի տանում սիրունատես աղջիկներին ու տղաներին, իրենց ետևում թողնելով մահ ու ավեր, սուգ ու շիվան, քարուքանդ բնակավայրեր, անթաղ մեռելներ: Միառժամանակ ծուխ էր բարձրանում տներից, դադարում էին ճոճվելուց օրորոցները, չէին երևում տուն վերադարձող նախիրներ, ոչխարի հոտեր, որոնք քշվել տարվել էին բորենիների կողմից:

Նման համատարած սարսափից հետո շատերը թողնում հեռանում էին իրենց պապենական տուն ու տեղից, հայրենիքից, բռնում էին պանդխտություն ճամփան, առանց իմանալու թե ուր են գնում, ինչ բախտի են արժանանալու: Գնում էին կարավաններով, տասնյակ գյուղերով, գնում էին թախիծը սրտներում, գուցե կրկին վերադառնալու հույսով: Հենց այդ միտքն էլ դառնում էր խթան, ապավեն՝ ապրելու, կուլ չգնալու, չձուլվելու:

Ոմանք, չդիմանալով անձանոթ երկրների կլիմաներին, սովոր չլինելով բարքերին, աշխատանքի պայմաններին, սուզվեցին մարդկային օվկիանոսում, բայց եղան մարդիկ, խմբեր, որոնք հարմարվեցին, սովորեցին լեզուներ և իրենց ժրջանությունամբ, աշխատասիրությունամբ, արևելյան տոկոնությունամբ դիմացան ամեն կարգի փորձությունների, անգամ հասան բարձր դիրքերի, հարստություն, փառքի, բայց դրա փոխարեն վճարեցին ամենաթանկագինը՝ սեփական ազգություն կորուստը: Փայլեցին որպես օտարներ, կտրված մայր ժողովրդից, նրա լեզվից, ավանդույթներից:

Ու գնում էին երզնկացիները, գնում դեպի հյուսիս, հարավ, արևմուտք, արևմուտք, կարծեք հետևելով ոչ թե մտքի թելադրանքին, որոշակի մի ծրագրի, այլ հենց այնպես, տարերայնորեն, կիսաբնազդով, հուսադրված այս կամ այն մարդու պատմածից, հեռավոր մի երկրից ստացված ինչ որ նամակից, լուրից, մեծ մասամբ չիմանալով անգամ, թե որտեղ են գտնվում այդ քաղաքները, այդ երկրները, ինչպիսի ժողովուրդներ են ապրում այնտեղ:

Գնում էին: Մեկ էլ նրանք երևում էին հեռավոր Հայեպում, Բաղդատում, Ղրիմում, Ռուսաստանի տարբեր վայրերում: Հաճախ էլ, չկարողանալով շատ հեռուները գնալ, մնում էին Օսմանյան կայսրություն մայրաքաղաքի մոտակա վայրերում:

Քանի՞ հազար մարդ է գաղթել Երզնկայից. ոչ ոք չի արձանագրել և չէր էլ կարող արձանագրել: Գաղթել են, ապրել ու մեռել նոր միջավայրում, հաճախ չունենալով ոչ շիրիմներ, ոչ չիրմաքարի արձանագրություններ:

Հայտնի են երզնկացիներով հոծ բնակեցված վայրեր՝ Թուրքիայի տարբեր քաղաքներում, ինչպես Ռոդոստոյում, նաև Արևելյան Հայաստանում՝ Հաղբատ, Ախալքալաք:

Եղել են երզնկացիներ, արդեն 19-րդ դարի գաղթականներից, որոնք իրենց ծննդավայրի հիշատակը պահելու համար օգտագործել են Երզնկյան ազգանունը՝ սերնդից սերունդ: Հետագայում մենք առիթ ենք ունենալու խոսելու նման տոհմերի մասին:

Ոսոսեցիներ ջարդերին, երկրաշարժերին զոհ գնացածներին, արտագաղթողների մասին, չխոսեցինք այն հարյուր հազարավոր հայերի մասին, որոնք չկարողանալով տոկալ դահիճների անյուր տանջանքներին՝ լեզու կտրել, աչքեր փորել, ողջ ողջ այրել և այլն, հարկադրված ընդունում էին մահամեղական կրոնը, դառնում թուրք կամ քուրդ: Ջալալիների և ենիչերիների սարսափների տակ բռնի կրոնափոխ դարձած հայերի թիվը կարող է անցնել տասնյակ հազարների: Երզնկայի գավառում և Դերջանում բազմաթիվ գյուղեր հարկադրված դարձել են կրոնափոխ՝ իրենց քահանաներով, տանուտերերով հանդերձ: Դրանց նույնպես անդրադառնալու ենք հետագա էջերում:

Իսկ հիմա կրկին վերադառնանք ետ, դեպի դարերի խորքը և տեսնենք թե չարաղետ այդ 500 տարիների ընթացքում ինչ դեպքեր են կատարվել Եկեղյաց գավառում:

2. ԵՐՋՆԿԱՆ ԼԵՆԿԹԵՄՈՒՐԻ ԱՐՇԱՎԱՆՔՆԵՐԻ ԺԱՄԱՆԱԿ

Նախորդ գլուխներում քաղաքական դեպքերը հասցրինք մինչև 13-րդ դարի կեսերը, այսինքն՝ մինչև սելջուկների և թաթարների գրավումների շրջանը, որը միաժամանակ զուգադիպում էր Երզնկայի մտավոր վերելքին, քանի որ յուրահատուկ կիսանկախ վիճակի մեջ էր ապրում Եկեղյաց գավառը:

Միանգամայն այլ իրադրություն ստեղծվեց օսմանյան թուրքերի ասպարեզ գալուց հետո:

Օսմանցիներն առաջին անգամ Երզնկայում հայտնվել են 13-րդ դարի սկզբներին:

Ըստ որոշ պատմաբանների՝ Չինգիզ խանի կողմից Ուրեգմի պետությունից վերացումից հետո օսմանյան թուրքերի նախահայրերից Կեոկ խանի սերնդից Սուլեյման չահն իր յուրայիններով, որոնց թիվը հասել է հիսուն հազարի, Ուորասանի Մահան գավառից դուրս գալով՝ շարժվել է դեպի Հայաստան, և «բնակություն կալաւ ի կողմանս Երզնկայ ի գաւառին Եկեղեաց մինչև ի Նլաթ»¹:

Երբ մեռել է Չինգիզ խանը, Սուլեյմանն իր գորքով նորից ցանկացել է վերադառնալ Մահան, սակայն Եփրատ գետից անցնելիս՝ ձիուց ընկնելով խեղդամահ է եղել:

¹ Գ. Այվազովսկի, Պատմություն Օսմանեան պետության, հատ. Ա, Վենետիկ, 1841, էջ 5:

Թե Սուլեյմանը որքան ժամանակ է մնացել Երզնկայում, կամ ինչ իրադրություններ են կապված նրա անվան հետ, հայտնի չէ:

Սուլեյմանի մահից հետո նրա չորս որդիներից երկուսը վերադարձել են Սորասան, իսկ երկուսը՝ Դունդարն ու էրթողրուլը (որից էլ առաջացել է օսմանյան դինաստիան), մեկնել են Բարձր Հայք, հասել Բասենի հովիտը, սելջուկների սահմանը, որոնց սուլթանն այն ժամանակ Ալա էդ-Դին I-ն էր¹: Սա էլ, երկու եղբայրներին հող տալով, մասնակից է դարձրել թաթարների և հույների դեմ մղվող կռիվներին:

Մեր նշած դեպքերը տեղի են ունեցել 1331 թվականին:

Որոշ ժամանակ անց Մերձավոր Արևելք և Հայաստան են արշավում Լենկթեմուրի զորքերը: «Անողորմ, անգութ, անագորոյն, լցեալ ամենայն չարութեամբ, պղծութեամբ և հնարիւք բանասարկուին սատանայի»: Այսպես է բնութագրել Լենկթեմուրին՝ նրա արշավանքների պատմությունը շարադրող Թովմա Մեծփեցին²:

Որտեղով որ անցել է նրա զորքը, քարուքանդ են եղել շեն քաղաքները, ամայացել բնակավայրերը, կոտորվել, սրախողխող եղել տաննյակ հազարավոր մարդիկ, թալանվել նրանց հարստությունը մինչև վերջին բեկորը: Հուր է ժայթքել նրա հրոսակախմբերի երախից, արյուն հոսել յաթաղաններից:

Լենկթեմուրի հարվածի ոչնչացնող ուժը իրենց վրա են կրել մարդիկ՝ առանց ազգություն ու կրոնի խտրություն, բայց ամենից ահարկու կոտորածներին ենթարկվել է աշխատասեր ու անօգնական հայ ժողովուրդը:

Լենկթեմուրը ծնվել է 1336 թվականին, այսինքն՝ հենց այն տարիներին, երբ Երզնկայի հովտում երևացել էին օսմանցի թուրքերը: Լենկ նշանակում է կաղ, ուստի նրա անունն էլ բացատրվում է կաղ թեմուր: Արտաքինով եղել է բարձրահասակ, հաղթանդամ, մեծ գլխով, լայն ճակատով, երկար մազերով մարդ:

Ասում են, որ նրա գլխի մազերը ծնած օրվանից ձյան նման սպիտակ են եղել, մի բան, որ չարագուշակ նշան է համարվել նախապաշարված մարդկանց կողմից: Սերվում էր մոնղոլական բարլաս ցեղից, որն այդ շրջանում արդեն թուրքացվել էր: «Լենկթեմուրի մայրենի լեզուն թուրքերեն՝ չաղայթայերեն էր», - գրում է Հ. Մանանդյանը³:

¹ Գ. Այվազովսկի, էջ 5-6:

² Թովմա Մեծփեցի, Պատմություն Լանկ-Թամուրայ և յաջորդաց իւրոց, Փարիզ, 1860, էջ 9:

³ Հ. Մանանդյան, Երկեր, հատ. Գ, Երևան, 1977, էջ 357:

1360-ական թվականների կեսերից իր շուրջը հավաքելով բազմաթիվ թաթար հրոսակների, ասպատակել է աջ ու ձախ, նվաճել քաղաք քաղաքի ետևից:

1370 թ. աթուռահատ կենտրոն է դարձրել Սամարղանդ քաղաքը և շարունակել պատերազմները: Նախ շարժվել է դեպի Ոսկե Հորդա և Ռուսիա, ապա անցել է Հնդկաստան, Իրան, այնտեղից՝ Անդրկովկաս, Փոքր Ասիա:

Նրա առաջին լուրջ բախումը տեղի է ունեցել 1385 թ. Ջելայիրյան պետություն ուժերի հետ, երբ Իրանի հարավից հարձակվել է Ատրպատականի վրա և գրավել Մուլթանիև քաղաքը, հաջորդ տարի՝ Թավրիզը:

Այնուհետև, անցնելով Արաքս գետը, ասպատակել է Սյունիքը, գրավել Նախիջևանը, հասել Կարբի, Բջնի, Գառնի, Կողբ:

Այս ամբողջ տարածությունն անցել է գրեթե առանց դիմադրության, այնքան սարսափազդու է եղել նրա անունը, այնքան խուճապի է մատնվել ժողովուրդը:

Լենկթեմուրի սովորությունն է եղել մինչև վերջին չունչ սպանել դիմադրողներին, չխնայել ո՛չ կանանց, ո՛չ ծերունիներին, ո՛չ էլ երեխաներին: Քանզև է բերդերի պարիսպները, հողին հավասարեցրել հարյուրավոր բնակավայրեր:

1386 թ. Լենկթեմուրի զորքի վայրագություններին զոհ է դարձել Վրաստանը, կենտրոն ունենալով Տփղիսը: Այդ քաղաքը գրավելուց հետո բարբարոսական հորդաները ձմեռել են Մուղղում: 1387 թ. գարնանը նրանք շարունակել են ասպատակությունները Հայաստանի հարավային և արևմտյան մասերում: Նրանք մտել են Քաջբերունիք, Վաղարշապատ (Ալաշկերտ), հասել Կարին: Այդ նույն տարում Երզնկայում գրված ձառնյի գրիչ Գևորգը արձանագրել է. «Յայսմ ժամանակի, յորում էր թուական հայոց ՊԼԶ (1387) ելաւ ազգն խուժաղուժ յարևելից ի կողմանց հիւսիսոյ, որ կոչէր Լանգթամուր, և եկն մինչև յԱրզրում, և բազում ոճիրս գործեաց... զոր յետս դարձոյց Աստուած, և աղօթք սուրբ Լուսաւորչին պահեաց զքաղաքս Երզնկայ և զգաւառս իւր, որք են առ մեզ բոլորակայ»¹:

Լենկթեմուրը վերադարձին պաշարել է Վանա բերդը, որը դիմադրել է 26 օր, սակայն ի վերջո անձնատուր եղել: Ըստ Սամուել Անեցու շարունակողի՝ բերդից ցած գցված հայերի թիվը հասել է 7000-ի, իսկ գերի տարվածների թիվը՝ անհաշիվ²:

¹ Լ. Ս. Խաչիկյան, ԺԴ դարի հայերեն ձեռագրերի Հիշատակարաններ, էջ 570:

² Սամուել Անեցի, Հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց, Վաղարշապատ, 1893, էջ 171:

Վանի այս մեծ կոտորածը համարվում է Լենկթեմուրի դեպի Հայաստան կատարած առաջին արշավանքի ամենացնցող էջը, միաժամանակ հայ ժողովրդի պատմության ամենասարսուղու դրվագներից մեկը:

Երկու տարի Հայաստանում մահ սփռելուց հետո՝ նույն 1387 թ. աշնանը վերադարձել է Սամարղանդ:

1388–1393 թթ. Լենկթեմուրի զորքը զբաղված է եղել Հարավային Ռուսիայի տափաստաններում, կռվել է Ոսկե Հորդայի խան Թողթամիչի դեմ, ապա հարձակվել է Իրաքի ու Պարսկաստանի վրա:

1394 թ. լուր է տարածվել, թե Լենկթեմուրը պատրաստվում է նոր արշավանքի՝ Հայաստանի դեմ: Ժողովուրդը մատնվել է ահ ու սարսափի, համատարած խուճապի:

«Վայ աուրս և ժամուս, թէ որպէս չար համբաւ առաք,- զրված է մի հիշատակարանում,- ձեռս թուլացաւ, միտս կուրացաւ և ամենայն անդամօքս դողամ, զի անօրէն Լանգթամուրն գա, ասեն, սպանողն և արինարբու գազանն»¹:

Եվ արդարև, Լենկթեմուրի զորքը Հյուսիսային Միջագետքից մտնում է Արևմտյան Հայաստան, գրավում բազմաթիվ քաղաքներ, այդ թվում՝ Երզնկան, որտեղ իշխում էր Թախրաթանը: Երզնկան անձնատուր է եղել կամավոր կերպով, չունենալով դիմադրող ուժ: Միայն մեկ երկու վանքերում են դիմադրություն ցույց տվել, ենթարկվել բարբարոսական ջարդի ու ավերի:

Այս ներխուժման ժամանակ Երզնկան ու նրա գյուղերը ինչ զոհեր են տվել, ինչպիսի ավերածություններ են կատարվել, քիչ բան գիտենք: Միակ հավաստի վկայությունը հետևյալն է. «Լանգթամուրն էառ զԱմիթ քաղաք և զամենայն սահմանս նորա... էառ և զՄէրտին, նոյնպէս էառ և զԵզնկայ. և զեկեղեցիս նորա կործանեաց... Եւ մինչդեռ յԵզնկայ էր Լանգթամուրն՝ գնաց առ նա Գէորդ վարդապետ Եզնկացի վասն աղաչելոյ զնա՝ խնայել յեկեղեցիս...»:

Ապա մատենագիրը ասում է թե Գևորգ Երզնկացին որևէ արդյունքի չի հասել, «տեսնելով բռնապետի դաժան դեմքը, վախից չրթները ճաքճքել են»²:

Թեև համառոտ, բայց այս վկայությունը որոշ գաղափար տալիս է Երզնկայում Լենկթեմուրի կատարած բարբարոսությունների մասին: Նախ ցույց է տալիս, թե քաղաքի բնակչությունը ինչպիսի տագնապի

¹ «Հայ ժողովրդի պատմություն», հատ. IV, Գիտությունների ակադեմիայի հրատ., Երևան, 1972, էջ 28:

² Թովմա Մեծոփեցի, էջ 45:

մեջ է եղել և ինչպես մարդիկ այդ բռնակալին ընդունել են որպես ահավոր հրեշ, պատուհաս, որի երեսը տեսնողը լեղաճաք է եղել:

Ամենայն հավանականությամբ քանդվել են այն եկեղեցիները, որոնցում ապաստանած մարդիկ փորձել են դիմադրություն ցույց տալ: Անշուշտ անլուր վրեժխնդրության հանդիպելուց հետո է, որ երզնկացիները որոշել են Գևորգ Երզնկացուն պատգամավոր ուղարկել և աղաչել բռնապետին՝ խնայել զեթ իրենց աղոթատեղիները:

Երզնկայից հետո Լենկթեմուրի զորքերը գրավել են Բասենը, Ավինիկ ամրոցը, որտեղ նույնպես եղել է թույլ դիմադրություն և հարյուրից ավելի կոպող հայեր բերդից ցած են գցվել: Այնուհետև նրանց հարձակումներին են ենթարկվել Կարսը, Սուրմալուն, Կողբը, Բագարանը: Այդ բոլորից հետո նոր միայն Լենկթեմուրը թողել է Հայաստանը, դիմել դեպի Աղվանք՝ իր ուժերը չափելու համար Շիրվան ներխուժած Թողթամիչի զորքերի հետ:

1395 թ. ապրիլ ամսին Թերեք գետի ափին հաղթել է Թողթամիչին, գրավել է Աստրախան ու Սարայ քաղաքները, որոնք կողոպտելուց հետո հիմնովին ավերել է:

Հաջորդ տարվա գարնանը կրկին վերադարձել է Անդրկովկաս, իր որդուն՝ Միրանշահին նշանակել է կուսակալ Իրանի, Իրաքի, Հայաստանի ու այլ վայրերի:

1399 թ. Լենկթեմուրը, դուրս գալով Սամարղանդից՝ շարժվել է դեպի Անդրկովկաս, այնտեղից՝ Միջագետք, Ասորիք ու Փոքր Ասիա և կռվել այնտեղ իշխող օսմանյան թուրքերի դեմ:

Հայ ժողովրդի պատմության ամենաողբերգական էջերից մեկն է Սեբաստիա քաղաքում Լենկթեմուրի զորքերի կազմակերպած մեծ նախճիրը:

Նա առաջարկել է Սեբաստիայի բերդի հայ պաշտպաններին՝ առանց կռվի անձնատուր լինել՝ խոստանալով չթափել ոչ մի կաթիլ արյուն: Մարդիկ հավատացել են, զենքը ցած դրել, բաց են արել քաղաքի դռները: Բայց ահա տրվել է անողոք հրամանը՝ հավաքել բոլորին, կապել ձեռները, 4000 մարդու կենդանի-կենդանի թաղել՝ նրանց վրա թափելով ջուր և մոխիր, այսպիսով հավատարիմ մնալով արյուն չթափելու իր խոստմանը: Մնացած բնակչությանը ենթարկել են ահռելի տանջանքների: Կանանց կապել են ձիերի պոչից և տանջամահ արել, իսկ նրանց անմեղ երեխաներին հավաքել են մի դաշտում ճգմել ձիերի սմբակների տակ «իբրև զորայս կամնասայից կոխել զնոսա անողորմութեամբ»¹:

¹ Թովմա Մեծփեցի, էջ 65:

«Նրանց աղաղակը երկինք էր բարձրանում,- գրում է Թովմա Մեծոփեցին,- ո՞վ կարող է նկարագրել այն դառն տանջանքները, որ գործադրեց նեոի առաջնորդը, անողորմ բռնավորը»¹:

Սեբաստիայից Հետո գրավելով նաև Հայաքնակ այլ քաղաքներ, որոնց թվում Երզնկան, Լենկթեմուրը 1401-1402 թթ. ձմեռը անց է կացրել Դամասկոսում:

Այսպիսով, Երզնկան փոխնիփոխ 3-4 անգամ ենթակա է եղել Լենկթեմուրի Հարձակումներին: Դրանով Հանդերձ՝ Երզնկայի վանքերից մի քանիսը կարողացել են շարունակել իրենց մատենագրական և կրթական գործունեությունը: Լենկթեմուրի առաջին և հիմնական նպատակն էր թալանն ու գերեվարությունը, կոտորածը:

Ըստ երևույթին Երզնկայում նա ավերել ու քանդել է այն վանքերն ու եկեղեցիները, որոնք եղել են ինքնապաշտպանական ամրություններ: Մյուսները, որոնք ավարի ու թալանի հեռանկար էլ չեն տվել նվաճողին, մնացել են ազատ: Մասամբ էլ այստեղ դեր է կատարել այդ վանքերի բնական անառիկ դիրքն ու նվաճելու դժվարությունը:

Դառնալով ամբողջ Անդրկովկասի, Փոքր Ասիայի, Միջագետքի ու Սիրիայի միահեծան տերը, իրեն ենթարկելով նաև Եգիպտոսի սուլթանին, Լենկթեմուրը 1404 թ. վերադարձել է Սամարղանդ, մեռել 1405 թ.: «Մեռավ Թամուր դանը,- կարդում ենք մի հիշատակարանում,- որ 21 ամ իբրև զբաժակ բարկութեան առեալ էր զնա Աստուած ի ձեռն, և ում կամէր արբուցաներ, զի յԱրևելից մինչև ի մուտս արևու զամենեսին Հասարակ գերեաց զՀաւատացեալսն և զանհաւատս զամենեսեան սրախողխող արար»²:

Այժմ տեսնենք թե ինչ բերեց նոր՝ 15-րդ դարը, Հայաստանին առհասարակ, Երզնկայի գավառին՝ մասնավորապես:

3. ԵՐԶՆԿԱՆ 15-ՐԴ ԴԱՐՈՒՄ

Այս նոր Հարյուրամյակում Հայաստանի ամբողջ տարածությունը մնաց թատերաբեմ թուրք-թաթարական ցեղախմբերի զինված հակամարտությունների:

Դրանք կիսավայրենի ցեղեր էին, անհաղորդ գիտություն, քաղաքակրթության նշույլին, առաջնորդվում էին միայն տիրելու, թալանելու, կողոպտելու, վայելելու մոլուցքով:

¹ Թովմա Մեծոփեցի, էջ 65:

² Լ. Նաչիկյան, Ժե դարի Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, մասն առաջին, էջ 53:

Միմյանց դեմ տևական պայքարի մեջ էին ոչ միայն նույն կրոնին պատկանող տարբեր ցեղեր, ասենք օսմանցի թուրքերն ու մոնղոլական ծագում ունեցող թեմուրյանները, այլև հայրերն իրենց որդիների, եղբայրներն իրար ու իրենց հայրերի դեմ:

1410–1453 թթ., այսինքն՝ ուղիղ կես դար, Հայաստանը եղել է կուվախնձոր թուրքմենական ազգակից երկու ցեղախմբերի՝ Կարա-կոյունլուների և Ակ-կոյունլուների միջև: Այդ ժամանակաընթացքում նրանք շարունակ բախվել են միմյանց հետ (1410, 1419, 1421, 1425, 1427, 1435, 1453 թվականներին և այլն):

Պատմական Հայաստանի զգալի մասը գտնվել է Կարա-կոյունլուների տիրապետության տակ: Կարա-կոյունլու Կարա Յուսուֆի կենտրոնատեղին եղել է Վաղարշակերտը (Ալաշկերտ), որտեղ բնակչության ճնշող մասը նստակյաց հայեր էին, կային նաև քրդական քոչվոր ցեղեր:

Համեմատած Լենկթեմուրի հետ, Կարա Յուսուֆի տիրապետության տարիները եղել են քիչ թե շատ տանելի: Թովմա Մեծուփեցին վկայում է, որ մարդիկ կրկին սկսել են վերաչինել իրենց ավերված տները, հնձել արտերը, թե այլևս ավերակների մեջ ապրողներ չեն եղել, «այլ ի չէնս բնակէին, և թեպէտ հարկապահանջութիւն բազում էր, սակայն խաղաղութիւնն առանց խռովութեան էր»¹:

Գրիգոր Խլաթեցի Մերենցն էլ վկայում է, որ Կարա Յուսուֆը

Արար բազում խաղաղութիւն
Եւ յաջողումն մարդկային,
էր էմնութիւն և էժնութիւն,
Ամենին անգողութիւն²:

Դժբախտաբար մասնակի այս խաղաղությունը կարճ է տևել: 1419 թվականին Ակ-կոյունլու թուրքմենները հարձակվել են Կարա Յուսուֆի վրա, հաջորդ տարի սպանել նրան պատերազմում: Գրավել են Երզնկան:

Կարա Յուսուֆի մահից հետո նրա Իսքանդար որդին ստեղծել է մի քանի հազարանոց բանակ և հարձակվել է իր հորը պարտության մատնող Ակ-կոյունլու Օսմանի վրա, հաղթել է նրան 1421 թվին: Բայց շուտով ինքն էլ պարտվել է և փախել Մուսուլի կողմերը:

Օսմանը գրավել է շատ քաղաքներ, այդ թվում Երզնկան՝ 1425 թվին:

¹ Թովմա Մեծուփեցի, էջ 78:

² Գրիգոր Խլաթեցի, Յիշատակարան աղէտից, Վաղարշապատ, 1897, էջ 14–15:

Վերջապես սկսել են միմյանց դեմ նիզակ ճոճել Կարա Յուսուֆի երկու որդիները՝ Իսքանդարն ու Սպանդիարը: Վերջինս պարտվել է եղբորից:

1435 թ. տեղի ունեցած մի ճակատամարտում Իսքանդարը սպանել է Կարա Յուլուք Օսմանին, արչավել Սեբաստիայի, Թոխաթի, Խարբերդի, Երզնկայի վրա, կազմակերպել է բռնագաղթ դեպի Այրարատյան նահանգը, պատճառ դառնալով վերոհիշյալ քաղաքների հայ բնակչության նոսրացման:

1437 թվին Իսկանդարին հաղթել է Ջահանշահը, որն իշխել է մինչև 1467 թվականը, երբ սպանվել է Ակ-կոյունլու Ուզուն Հասանի կողմից:

Այնուհետև Հայաստանը երկար ժամանակ մնացել է թուրքմենական Ակ-կոյունլուների տիրապետության տակ: Բայց դա այն ժամանակաշրջանն էր, երբ համաշխարհային քաղաքական հորիզոնում փայլատակում էր թուրքական ամենահաղթ սուրը:

Միմյանց հաջորդող օսմանյան սուլթանները գրավել էին վիթխարի տարածքներ: 1444 և 1448 թթ. ընկճելով եվրոպական երկրների զինված ուժերի դիմադրությունը՝ թուրքերը գրավեցին համարյա ամբողջ Բալկանյան թերակղզին¹: Եվրոպան կանգնել էր անակրեկայի առաջ: Սակայն շուտով տեղի ունեցավ ամենասարսափելիին՝ սուլթան Մուհամմեդ II Ֆաթիհը 1453 թ. մայիսի 29-ին գրավեց Բյուզանդական կայսրության մայրաքաղաք Կոստանդնուպոլիսը:

Ընդամենը մի քանի տասնամյակի ընթացքում թուրքերի ձեռքն անցան Սև ու Միջերկրական ծովերի հիմնական նավահանգիստները, որոնք որպես առևտրական խոշոր նշանակություն ունեցող կետեր՝ կենսական էին ինչպես ակ-կոյունլուների, այնպես էլ եվրոպական պետությունների, հատկապես Վենետիկի համար:

Ահա թե ինչու Հայաստանը գրաված Ուզուն Հասանը 1472 թ. 100.000-անոց բանակով դուրս եկավ օսմանցիների դեմ: Նա Դերջանի և Երզնկայի վրայով հասավ Թոխաթ, գրավեց այն, սակայն 1472 թ. օգոստոսին պարտվեց: Նրա երեք որդիներն էլ սպանվեցին այդ կռիվներում:

Օսմանցիներն ու ակ-կոյունլուները երկրորդ անգամ միմյանց դեմ պատերազմեցին հենց Երզնկայի մոտակայքում, Դերջանի դաշտում, 1473 թվականին. հաղթեցին օսմանցիները:

Թուրքերի գրավումներից հետո էլ դեռ Հայաստանում իշխում էին ակ-կոյունլուները: Ուզուն Հասանի մահից հետո (1478) միմյանց դեմ

¹ А. Миллер, Краткая история Турции, М., 1948, стр. 12.

դուրս եկան նրա ողջ մնացած հինգ որդիները: Կովել են, սպանել միմյանց մինչև Սեֆյան դինաստիայի ասպարեզ գալը:

Ուրեմն՝ Երզնկան 15-րդ դարի առաջին կեսին ապրել է կարակոյունլու թուրքմեն Կարա Յուսուֆի և նրա որդի Իսքանդարի ու վերջինիս հաղթող Ջահանշահի տիրակալությունից տակ:

Ո՞վ է անմիջապես իշխել Եկեղյաց գավառին: Ցաքուցրիվ փաստեր միայն կան, որոնք սակայն որոշ գաղափար կարող են տալ երկրի ու ժողովրդի ընդհանուր վիճակի մասին:

1420-ական թվականների կեսերին Երզնկայի հայերի վերակացուն է եղել հայագրի Ցաղուբ աղան՝ հորեղբորորդին Խաթլուչ և Սուլեյման պարոնների, երկուսն էլ հայ իշխաններ:

Նշանակում է այդ տարիներին նույնպես իշխող խավերը փորձել են պահել հայկական մասնակի իրավասություններ: Եվ դա միանգամայն բնական էր: Նրանք կարիք ունեին տեղական պայմաններին, ժողովրդի կյանքին, եկամտի հնարավորություններին ծանոթ մարդկանց, որոնց միջոցով միայն պիտի կարողանային գանձել անհրաժեշտ հարկերը և միաժամանակ ստեղծել աշխատանքային պայմաններ, հաջորդ տարիների բերքահավաքներից մթերքներ ստանալու երաշխիքներ, այն էլ մի այնպիսի ժամանակաշրջանում, երբ Լենկթեմուրի արշավանքների հետևանքով արյունաքամ էր եղել ժողովուրդը, նոսրացել էր հողի աշխատավորությունը:

Հայերի փոխարեն Երզնկայի դաշտն էին իջել քոչվորական ցեղեր, այդ թվում՝ քրդեր, որոնք ամենևին հողագործություն միտում չունեին, ձմռան ամիսներին ապրում էին հայերից դատարկված գյուղերում, ամռանը իրենց անասունների հետ քաչվում սարերը:

Կարա-կոյունլուների համար նրանք երբեք էլ հարկատու վստահելի տարրեր չէին կարող դառնալ, մինչդեռ դարերի ընթացքում իր հողի ու երկրի հետ կապված հայերը միշտ էլ հակամետ էին նստակյաց կյանքի և հողագործական աշխատանքի, արհեստների, թեկուզ ենթակա բազմապիսի հարկերի և տուրքերի: «Իսքանդար կարա-կոյունլուն,- կարդում ենք «Հայ ժողովրդի պատմություն» IV հատորում,- զգալի չափով հայ էթնիկական տարրի վրա էր հենվում՝ կենտրոնաձիգ ուժեղ պետություն ստեղծելու իր ծրագիրն իրականացնելիս»¹:

Իսքանդարը պետական պաշտոնների է կոչել բազմաթիվ հայերի, գերազանցապես իշխանների, հայերին օգտագործել է նաև բանակում: Ընդհակառակը, չի քաջալերել պետությունը օգուտ չտվող քոչվորներին, կենտրոնախույս տարրերին, պորտաբույծ ամիրանե-

¹ «Հայ ժողովրդի պատմություն», հատ. IV, էջ 35:

րին, որոնցից մի քանիսին, այդ թվում իր փեսա Շամս ադ-Դինին սպանել է:

Այսպես թե այնպես 15-րդ դարում Երզնկայում բացարձակ հայկական իշխանություն գոյություն չունենալով հանդերձ՝ հայկական տոհմիկ հավաքական կյանքը դեռևս շարունակվել է: Դրա արտահայտություններից մեկը պիտի համարել այն, որ 1460–1490-ական թվականներին Երզնկայի վանքերից մեկում բարձրագույն դպրոց է հիմնել Հովհաննես Համչենցին:

Անշուշտ, սա չի վերաբերվել միայն Երզնկային: Մուշի, Սասունի գավառներում տեղական հայերն ավելի ինքնիշխան են եղել, քան Երզնկայում, անշուշտ բոլորն էլ հարկատու տիրապետող մուսուլման իշխանություններին:

Այն էլ ինչպիսի ծանր հարկեր են վճարել հպատակ ժողովուրդները: Թվարկենք 15-րդ դարում Երզնկայում գանձվող հարկերը.

1. Պետական ունետա – գանձվել է եկամտի մեկ հինգերորդի չափով, եթե այն ստացվել է պետական հողից, մեկ տասներորդի չափով, եթե վերաբերվել է սեփական կալվածներին:

2. Կալվածատիրական ունետա – գանձվել է բերքի մեկ տասներորդի չափով: Այս հարկը գանձել են նաև վանքերն ու առանձին կալվածատերերը, իրենց հողերի վրա աշխատողներին:

3. Գլխահարկ (խարաջ) – գանձվել է հիմնականում ոչ մուսուլման չափահաս արական հպատակներից: Այս հարկը եղել է ամենածանրը և աստիճանաբար բարձրացվելով՝ դարավերջին գրեթե կրկնապատկվել, մարդգլուխ հասնելով 28 փութ ցորենի:

4. Մավաշի (անասուն) և մարայի (արոտավայր) – հարկեր, որոնք գանձվել են արոտավայրերից անասունների օգտվելու դիմաց:

5. Թամդա – այս հարկը գանձվել է արհեստավորներից:

6. Բաժ – գանձվել է վաճառականներից, առևտրականներից, անգամ խանութպաններից: Քրիստոնյաներից գանձվել է կրկնակի չափով ավելի, քան մահմեդականներից, այսինքն՝ եկամտի մեկ տասներորդի չափով: Օրինակ՝ Երզնկայում մետաքսի բեռի յուրաքանչյուր բաթմանից 81 սև ակչե բաժ են գանձել:

7. Չերիք – գանձվել է միայն ոչ մահմեդական հպատակներից, զինվորական ծառայություններից:

8. Իխարջաթ – բառացի նշանակում է արտակարգ ծախս, գանձվել է զինվորական, վարչական պաշտոնյաներին վճարելու համար:

9. Շիզար ու բիզար – այսպես է կոչվել բերդերի, ճանապարհների, ջրանցքների շինարարությունից ժամանակ հպատակների կողմից կատարված անվճար աշխատանքը:

10. Ռամս կամ Ռուսումաթ – կոչվել են այն տուրքերը, որոնք գանձվել են որպես հավելյալ ոտճիկ՝ պետական պաշտոնյաների:

Այս տասը տեսակ տուրքերից բացի՝ կային պաշտոնական և անպաշտոն բազմաթիվ ու բազմապիսի այլ հարկեր, որոնք գանձվել են պարբերաբար՝ յուրաքանչյուր դեպքում տալով քմահաճ որևէ բացատրություն:

Կային և եկեղեցական տուրքեր՝ պտղի, սրբադրամ, մատաղներ, խոստովանադրամ, հաղորդադրամ, տուգանքներ՝ չհաս ամուսնությունների և այլ դեպքերի համար:

Այս բոլորից հետո ի՞նչ է մնացել դժբախտ ժողովրդի ձեռքին: Եվ արդյո՞ք մնացել է: Ու եթե որոշ բան մնացել է, ապա դա եղել է այնքան, որ գոյատևի հայ գյուղացին մինչև հաջորդ գարունը, կրկին վարուցան անի, պետական ամբարները լցնի:

4. ԵՐՁՆԿԱՆ 16–17-ՐԴ ԳԱՐԵՐՈՒՄ

16-րդ դարի սկզբներից մինչև հաջորդ դարի երեսնական թվականները որոշ ընդմիջումներով Հայաստանը փոխնիփոխ գտնվել է Օսմանյան Թուրքիայի և Սեֆյան Իրանի գերիշխանությունների տակ:

Սեֆյան շեյխերի գերզաստանը, որ 14-րդ դարի վերջերից տիրում էր Արդաբեյլի շրջանին, ասպարեզ էր եկել որպես չիա կրոնական ազանդի դերվիշական հոգևոր առաջնորդների մի գերզաստան:

Սրանք, օգտագործելով կրգըբաշ կոչվող ցեղերին, նրանց տոգորելով կրոնական մոլեռանդ գաղափարներով, պատերազմի էին դուրս բերում տարբեր երկրների ու ժողովուրդների դեմ:

1502 թ. երկու տարբեր ճակատամարտերում կրգըբաշները պարտություն են մատնել ակ-կոյունլուներին, զրավել նրանց մայրաքաղաք Թավրիզը և հիմք են դրել կրգըբաշների Սեֆյան պետությունը, որն ավելի քան երկու դար քաղաքական ասպարեզի վրա մնաց որպես տիրակալ ուժ և օսմանյան թուրքերին սարսափ պատճառող չարիք:

Տոգորված կրոնական ատելությունները դեպի քրիստոնյաները, նրվաճված յուրաքանչյուր երկրում իշխանությունը վստահում էին բացառապես կրգըբաշներին հավատարիմ մուսուլման տարրին՝ Թուրքախոս վաչկատուն ցեղերի առաջնորդներին:

Պաշտոնական կրոն հայտարարելով շիիզմը, պայքարում էին նաև մահմեդական սունիների դեմ, իսկ օսմանցիների պետական կրոնը սունիզմն էր: Եվ որովհետև կրգըբաշների այդ աղանդը առաջացել

էր սոցիալական դժգոհութեան հողի վրա, ուստի հայերի համակրու-
թյունը սկզբում նրանց կողմն էր: Անգամ թուրք գյուղացիութեան
համակրանքը եղել է նրանց հետ, մի բան, որ նպաստել է կրգրլբաշ-
ների հաղթանակներին:

Ինչպես նախորդ շատ նվաճողների առաջին գոհերը եղել էին
երզնկացիները, այս անգամ էլ կատարվել է նույնը: Կրգրլբաշներին
նվիրված հենց առաջին հիշատակութուններում հանդիպում ենք
Երզնկայի անվան:

1501 թ. կամախեցի մի գրիչ՝ Վրթանեսը ասում է. «Վասն աւեր-
ման չարին Սաւֆոյ, որ անբաւ արար գաշխարհն մեր յազգէ մարդոյ,
ղգաւառն ասացեալ Եկեղեաց և այժմ Եղնկայ կոչելոյ»¹:

Կրգրլբաշների առաջնորդ շահ Իսմայիլ I-ը մինչև 1507 թ. նվաճել
է Հայաստանի զգալի մասը, հաջորդ տարի Բագդատը, իշխել ամբողջ
Իրաքին, ապա՝ Իրանին:

1512 թ. օսմանցիների սուլթան Սելիմ Ահեղը հարձակվել է նը-
րանց վրա, 1514 թվին գրավել Թավրիզը, սակայն հարկադրված է
եղել նահանջել:

Այնուհետև հաղթանակը մերթ մեկին է անցել, մերթ մյուսին,
ահուսարսափի մեջ պահելով դժբախտ Հայ ժողովրդին: Կրգրլբաշ-
ները 1575 թվականին պաշարել են Վանը, անխնա կոտորել հայերին:
Ըստ որոշ տվյալների, այդ կոիվներում հայ գոհերի թիվը հասել է
16.000-ի: Ոմանք այս խժոժությունները համեմատել են Լենկթե-
մուրի վայրագությունների հետ:

Այժմ՝ Երզնկայի մասին:

1533–1535 թվականներին օսմանյան թուրքերը և Սեֆյան Իրանի
միջև մղված պատերազմից հետո Երզնկան, Դերջանը, Կարինը և
Կարսը անցել են թուրքերին, Հայաստանի մնացած մասը՝ Իրանին:

«Հայ ժողովրդի պատմություն» IV-րդ հատորում կարդում ենք.
«ժամանակակիցները նկարագրում են Սորասանից մինչև էրզրում
ընկած տարածության ամայությունը: Կրգրլբաշները սուր ու տապար
առած հատում էին Ուլաթի և Արծկեի այգեստանները, ոչնչացնում
անտառները և հրի ճարակ դարձնում արտորայքը... Շահ Թահմազը
իր հիշատակարանում նկարագրում է Բասենի, Սնուսի, էրզրումի,
Բաբերդի, Երզնկայի, Դերջանի, Մուշի, Ուլաթի, Արծկեի, Արճնչի,
Վանի ավերումը, պատմում է Հայ երեխաների գերեվարության և
բնակչության կողմից իրենց նախկին բնակավայրերը լքելու ու զանգ-
վածային գաղթի մասին»²:

¹ «Հայ ժողովրդի պատմություն», հատ. IV, էջ 82:

² Նույն տեղում, էջ 84:

Թե թուրքերն այդ կոիվների ընթացքում ինչպիսի վայրագու-
թյուններ են գործել, երևում է թուրք պատմագիր Փեչևիի վկայու-
թյունից, թե «Հաղթական բանակի սարսափից քաղաքներն ու գյու-
ղերը, տներն ու բնակավայրերը այն աստիճան ամայացել, ավերվել
ու բուերի ու ագռավների բնակավայր էին դարձել, որ տեսնողին
սարսափ էին պատճառում»:

Սուսելով թուրքական բանակի վերցրած ռազմավարի մասին, Փե-
չևին զգվանք առաջացնող լկտիությամբ նկարագրում է, թե ինչպիսի
մեծ քանակությամբ գեղեցիկ տղաներ ու աղջիկներ են վերցրել և
դարձրել զինվորների հաճույքի առարկան: «Ձկար մի վրան,- ասում
է նա,- որի մեջ գտնվող արծաթի նման մարմին ունեցող նորաբողջ
տղաների և վարդանման երես ունեցող քնքուշ ու մատղաշ աղջիկ-
ների թիվը երեքից պակաս լիներ. հնգից, տասից ավելի ունեցող
վրաններ անթիվ էին»¹:

Կարծեք քիչ էր այս բոլորը, 16-րդ դարում մի ահավոր, հակա-
մարդկային հարկ էլ ավելացնում են թուրքերը, ղեվչիրմեն՝ պար-
բերաբար կրկնվող տղահավաքների տուրքը, որ մեր գրականության
մեջ հայտնի է «մանկաժողով» անունով:

Երեք դար շարունակված այս ահռելի հավաքների ընթացքում
մոտ կես միլիոն քրիստոնյա արական երեխաներ են հավաքվել,
թլփատվել և նրանցից պատրաստվել են թուրքական մոլեռանդ ենի-
չերիական զորագնդեր, որոնց մասին խոսելու ենք հետագա էջերում:

Թուրքերը ոչ մուսուլման տարրի, այսինքն՝ հիմնականում հա-
յերի համար սահմանել էին ստորացուցիչ օրենքներ: Հայ և հրեա
տղամարդիկ սպիտակ փակեղի փոխարեն պարտավոր էին կրել սև
գդակ: Հետագայում, արդեն հատուկ հրովարտակներով սահմանված
օրենքների համաձայն հայերը իրավունք չունեին թամբած ձի նըս-
տելու, մի մուսուլմանի հանդիպելիս՝ բարձրագույն քայլելու: Հայերը
դատարաններում ձայնի իրավունք չունեին, ապրում էին կատարյալ
ստորացված վիճակում: Քրիստոնյաների դեմ օրենքով սահմանված
այս խստությունների հետևանքով արագորեն վերացան նաև այն
մասնակի արտոնությունները, որ գոյություն ունեին նախորդ դա-
րում:

16-17-րդ դարերում միայն Հայաստանի լեռնային որոշ գոտիներ-
ում տեղ-տեղ պահպանվել են հայկական փոքր իշխանությունների
հետքեր: Ամենուր իշխանությունը գտնվում էր մուսուլման տարրի

¹ «Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողո-
վուրդների մասին», կազմեց Ա. Սաֆրաստյան, հատ. Ա, Երևան, 1961, էջ 34-35:

ձեռքին, որն ամեն կերպ աշխատում էր հայերին պարտադրել կրոնափոխություն, խոստանալով նրանց ազատել անիրավահավասար վիճակից:

Կրոնափոխ են դարձել հազարներով հենց Երզնկայում ու նրա շրջակա գյուղերում: Հետագայում մենք խոսելու ենք նույնպես այս մեծ չարիքի մասին:

5. ԵՐԶՆԿԱՆ ԶԱԼԱԼԻՆԵՐԻ ԱՍՊԱՏԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ

1598 թվականին սկսվել է Ջալալիների ապստամբությունը, հետևաբար նրանց աննախադեպ ոճիրների ու գազանությունների շարանը, ամենաբարբարոսականն ու զարհուրելին, որ մեր ժողովուրդը տեսել է մինչև 1915 թվականը:

Ջալալիների շարժումը ըստ էության եղել է անիշխանական մի ընդլվզում տիրապետող կարգերի դեմ, և սկզբնական շրջանում ունեցել է սոցիալական բովանդակություն, անգամ հայ պատմիչներն ընդունել են այդ փաստը, գրել թե շարժմանը նախորդող շրջանում վերացել էր «դատաստանական իրավունքը, զրկվածների իրավունքի պաշտպանությունը»:

Ջալալի՝ հենց նշանակում է ապստամբ: Շարժումն սկսվել է 1598 թվին և գնալով ընդլայնվել է, իր մեջ ընդգրկել բազմաթիվ շոկատներ: Ապստամբությանը միացել են անգամ փաշաներ, կուսակալներ, դարձրել այնպիսի հզոր ուժ, որը ամբողջ երկիրը պահել է սարսափի մեջ՝ Կիրիկիայից մինչև Կասպից ծով:

Ըստ Առաքել Դավրիժեցու՝ 1598 թ. ապստամբվել է Կարա Յազըճին, հաջորդ տարի՝ Հուսեյին փաշան և Քոսա Սաֆարը, 1601 թվին Ահմեդ փաշան, 1604 թվին՝ Ինջաղան, 1605 թվին՝ Հույարդատրինը¹:

Սրանցից ամենից դաժանն ու գորավորը եղել է Աբդուլ Հալիմ Կարա Յազըճին, որը նախապես եղել էր ենիչերիական խմբերի հրամանատար: Նա, հավաքելով իր շուրջը հունգարական պատերազմի դաշտից փախած քրդերին և թուրքերին՝ կատաղի մարտեր մղել կառավարական զորքերի դեմ, ամրանալով Ուռհայի բերդում, սակայն երկու տարուց պարտվել է, ապաստանել Ջանիկի լեռներում, որտեղ էլ մեռել է: Իրեն հաջորդել է եղբայրը՝ Դելի Հասանը:

Կարա Յազըճիի բանակում եղել է 36.000 զորք:

Այս երկու եղբայրները նվաճել են Եղեսիան, Չորումը, Ամասիան, Մարզվանը, Թոխաթը, Կեսարիան, Սեբաստիան:

¹ Առաքել Դավրիժեցի, Պատմություն, Վաղարշապատ, 1896, էջ 632-633:

Կա փաստ, որ սուլթանին հավատարիմ փառանքներից ոմանք, ինչպես Սեբաստիայի փառան, Չալալիների դեմ կովելիս՝ թուրքերի հետ հայերին էլ են ղենք տվել, մասնակից դարձրել դիմադրություններին:

Անշուշտ նման համատարած կոիմների ժամանակ Չալալիների սրի տակ պիտի ընկնեին նաև թուրքեր, սակայն կրոնական մոլեռանդությունը չէր կարող իր դերը չկատարել: Զալալիների ցասումը հիմնականում թափվել է անգեն ու անօգնական քրիստոնյաների վրա, առաջին հերթին՝ հայերի, քանի որ հայերով խիտ բնակեցված քաղաքներ էին Արևմտյան Հայաստանում մեր թվարկած բոլոր քաղաքները:

Զալալիների հարյուր հազարների հասնող զորքը առաջին հերթին կարիք ուներ սնվելու և զգեստավորվելու, որ պիտի կատարվեր տեղական բնակչության հաշվին: Եվ դա կատարվել է թե կազմակերպված միջոցներով և թե անկազմակերպ ավարառություն, թալանի ու կողոպուտի միջոցով, որոնց միշտ էլ ուղեկցել են սպանությունները, խռչտանգումներն ու բռնաբարությունները:

Թոխաթի հայերի վիճակը այսպես է նկարագրել Ստեփանոս Թոխաթցին.

*Քաղաքացիքն հազար բարվոք գտունն և ըզտեղըն ձրգեցին,
Ելեալ փախան, ոմն՝ ի բերդին, ոմանք՝ լերին, շատք՝ ի սարին...
Երեք ամիս նրստան տեղին, զգեղ ու զքաղաք թալանեցին,
Ո՛չ հոր թողին և ո՛չ պահունի, զամէնն հանին նրման նեռին:
Յետո հրով բորբոքեցին, զոսկով նախշած ըզչարտընին,
Այրեցին գտուն և ըզտեղի, զմանուկ տղայքն արին գերի,
զոսկի, արծաթ և զղումաշնի՝ զայն թալանեցին անյազելի:
Ըզուրջառներն և զըգեստնի և զծածկոյթ սուրբ սեղանի
Ձիոց ծածկոյթ արին յայտնի, և զայլս հագուստըս միվանի...
Եւ զըսականեալքն ի փողոցին՝ շունք և զազանք զայն ուտէին:
Աւերեցին և քանդեցին՝ զայն շէն բոլոր ըզքաղքընին¹:*

Հակոբ Երեցը նույն ջարդը նկարագրելով ասում է.

*Այն լուսատիպ կոյս աղջկաներն
Որ արեգակըն չէին տեսեր
Երես ի բաց, բոկ ի նորերն
Ի յընտանեաց էր մուրերը:*

¹ Պ. Մ. Խաչատրյան, Հայ միջնադարյան պատմական ողբեր, Երևան, 1969, էջ 252-254:

Անշուշտ տառացիորեն նույնն էր կատարվել Երզնկայում:

1602 թ. Արևելքում գտնվող օսմանյան զորքը ուղարկվում է Դելի Հասանի դեմ կռվելու, բայց այդ 50.000 զինվորները, փոխանակ ապստամբների դեմ դուրս գալու, «Նստան ի վերայ վշտատես և տառապեալ ողորմելի Երզնկոյն և յաւարի առին և անասելի նեղութիւնք ու վիշտք Հասուցին: Եւ երկու ամիս և կէս նստան և այնքան բորբոքեցան և կատաղեցան, որ ըմբռնէին մարդիկ և զերկորիսն (ամորձիք) բանային, դաստառակ արկանէին ի վերայ և ծամէին ատամամբ, որ եօթն մարդոյ այնպէս առնելով մեռան, զոր տեսնողքն պատմեցին մեզ զամենայն որպէս եղեալն: Եւ իւրեանքն աւերելով զբազում տեղիս՝ զԵրզնկան, զԿամալս, զՏիրիկի և զայլ մերձակայ գաւառան, և ուր որ պատահեցան զամենեսեան յաւարի առին և դարձան յետս գնալով ի տեղի իւրեանց ուստից եկեալ էին»¹:

Դժբախտ Երզնկան, հազիվ ազատված այս բարբարոսություններից, ենթարկվել է ջալալիների մի նոր խմբի ասպատակություններին:

1607 թ. Երզնկայի վրա է հարձակվել Ալի փաշա Զանփոլատ Օղլին: Նա 20.000 զորքով գրավել է ամբողջ Կիլիկիան, Փոքր Ասիան, Հասել մինչև Կարս: Ճանապարհի ամբողջ երկայնքով մահ ու ավեր սերմանող այս բռնակալը Հասել է նաև Եկեղյաց գավառը, որտեղ «Բազում աւեր էած երկիցս և երիցս, որ և սովորեալ էր պիղծ արիւնարբուն, որ թոյլ ետ աստուած վասն ծովացեալ մեղաց մերոց»²:

Սուլթան Ահմեդ I-ը 1608 թվականին ոչնչացրել է Զանփոլատի զորքին, սպա իր հարվածն ուղղել է այլ խմբերի դեմ, որոնց բոլորի մարտունակ ուժերի թիվը անցել է հարյուր հազարից:

1610 թ. ճնշվել է ջալալիների ահռելի շարժումը³:

Զպետք է ենթադրել, թե ջալալիներին հետաքրքրել է միայն ավարառությունն ու կողոպուտը, թալանն ու զանգվածային ոչնչացումը, ինչպես մենք այդ տեսանք Լենկթեմուրի ժամանակ:

Ջալալիներն ունեցել են ցեղային ու կրոնական մոլեռանդությունից բխող մի այլ՝ ավելի վայրագ ծրագիր՝ ամեն գնով բնաջնջել, քչացնել Հայերի թիվն ամենուր:

Նրանք հատուկ ուշադրություն են դարձրել արական սեռի բնաջնջման վրա: Թվում է թե չսպանելով կանանց ու աղջիկներին, նրանց պիտի ծառայեցնեին իրենց անասնական կրթերին, սակայն որքան էլ

¹ Գրիգոր Դարանաղցի, էջ 37-38:

² Նույն տեղում:

³ Ջալալիների շարժման մասին մանրամասն տե՛ս Մ. Զուլպյան, Ջալալիների շարժումը և Հայ ժողովրդի վիճակը Օսմանյան կայսրության մեջ, Երևան, 1966:

տարօրինակ թվա, ջալալիների շարժման առաջնորդներից մեկը մահվան սպառնալիքով արգելել է իր գինվորներին՝ մերձենալ հայ կանանց ու չափահաս աղջիկներին, իսկ իրենց կրքերին բավարարություն տալ օգտագործելով՝ մանկամարդ տղաներին ու անչափահաս, արբունքի չհասած աղջիկներին, երեխաներին: Այս հրամանի նպատակն էր միայն մի բան՝ կասեցնել հայերի հետագա աճը:

Արական սեռի ծրագրված ոչնչացման, հարկադիր պանդխտության ու գաղթականության հետևանքով Երզնկայի գյուղերում և հենց քաղաքում տղամարդկանց թիվն իջել է նվազագույնի, գրեթե կասեցվել է սերնդագործությունը:

Այս աղետալի երևույթը գեթ մասամբ թուլացնելու նպատակ է հետապնդել այն հակամիջոցը, որին հարկադրված են եղել դիմել հայ լուսավորչական եկեղեցու որոշ առաջնորդներ՝ արտոնելով տղամարդկանց՝ կենակցելու մեկից ավելի հայ կանանց հետ:

Մեզ մանրամասնություններ չեն հասել հայ եկեղեցու դարավոր ավանդույթներին հակասող այս արտոնության մասին, չգիտենք թե ինչ աստիճանի է հասել այդ և որքան է տևել: Բայց, որ այն չէր կարող Ղուրանի կողմից արտոնված բազմակնությունն ման մի բան լինել, կասկածից վեր է: Իսկ որ արտոնությունը հետապնդել է միայն հայ ազգաբնակչության աճը գեթ մասամբ ապահովելու նպատակը, կասկածից վեր է:

Ըստ բանավոր գրույցների, բերնե բերան մեր օրերն հասած տրվյալների արտոնվել են ոչ արենակցական կապ ունեցող կենակցությունները, հատկապես այն այրի կանանց հետ, որոնց ամուսինները զոհվել են թուրքերի կողմից կամ պանդխտության մեկնելով այլևս չեն վերադարձել և իրենց կապերը խզել են ընտանիքների հետ:

Այսպես թե այնպես, երևույթը խորթ ու արտառոց է թվացել ավանդապաշտ հայ հոգևորական պետերին: Գրիգոր Դարանաղցին ասում է, թե երբ ինքը կրկին վերադարձել է Երզնկա, արգելել է հիշյալ սովորությունը: Հենց դա էլ վկայում է, որ նման արտոնություն տրվել է Երզնկայի հոգևոր նախկին առաջնորդների կողմից:

Ջալալիների ավերածություններին զոհ են գնացել ոչ միայն բազմահազար երզնկացիներ, այլև քանդվել են մի քանի վանքեր, ինչպես վկայում է Դարանաղցին:

Ջալալիների հորդանների Հայաստան ներխուժելու երկրորդ տարում Երզնկայի շրջանում արդեն ո՛չ ցանք է կատարվել, ո՛չ հունձք: 1600 թ. ծայր է առել սաստիկ սովը, որը հնձել է ջարդերից ու կոտորածներից ողջ մնացածների մեծ մասին. «Բազումք մեռանէին,-

գրում է Գրիգոր Դարանազցին,- ... և անկեալ լինէին դիակունք նոցա թէ ի գիւղս թէ ի քաղաք և թէ յանցս ճանապարհաց, և ոչ ոք էր որ թաղէր զնոսա»¹:

Երզնկացի մի քահանա, Շողա գյուղից, մինչև էրգրում Հասնելը ճանապարհներին 30 դիակ է տեսել:

Սուրբ շարունակվել է նաև Հաջորդ տարիներին՝ 1605, 1606 թվականներին: Մարդիկ սկսել են դիակներ ուտել: Մարդակերուծյունը դարձել է սովորական երևույթ: Պատմագիրը վկայում է, որ գողացվել են փոքր երեխաներ, մորթվել են, եփվել ու կերվել... Իսկ գայլերը ազատ-Համարձակ մտել են գյուղերը, տները, հոշոտել ուժասպառ, պաշտպանվելու անկարող մարդկանց:

Բնակչության կուտակած ու թաքցրած սննդի վերջին պաշարները խլվել են Երզնկայում կենտրոնացված ջալալիական զորքի կողմից, որոնց ղեկավարն էր արյունարբու Ղարաբաչ անուն ապստամբապետը:

Երբ մարդիկ այլևս ոչինչ չեն գտել ուտելու, սովամահների թիվը գնալով մեծացել է ու երկիրը ամայացել մարդկային կենդանի չնչից, իսկ Երիզայի գեղատեսիլ դաշտերը ողողված են եղել ոչ թե ցորենի Հասկերով, այլ դժբախտ Հայերի դիակներով: 1603 թ. Ղարաբաչն իր զորքով լքել է Երզնկան, քանի որ այնտեղ ո՛չ թալանելու մթերք է մնացել, ո՛չ սպանելու կենդանի շունչ, բացի լեռների ծերպերում, անմատչելի վանքերի խցերում թաքնված փոքրաթիվ Հայերից: Նա Հարձակվել է Բաբերդին ու Գյումյուշխանին տիրող ջալալիների վրա: Այդպես են գազանները, երբ որս չեն ճարում, միմյանց են հոշոտում:

Հիշատակեցինք Եվզոկիայի կոտորածը, Երզնկայի կրած տառապանքը: Նույնպիսի փաստեր կարելի է բերել Սեբաստիա և այլ քաղաքների մասին:

1608–1610 թթ. ջալալիների նոր շարժումը ղեկավարել է նույն Ջանփոլադ Օղլին: 1622–1628 թթ. ծավալվել է էրգրումի Աբազա փաշայի ղեկավարած ապստամբությունը:

Պետք է պատկերացնել Հայ ժողովրդի վիճակը այլք առ այլք միմյանց Հաջորդող այս պատերազմների ընթացքում: Տղամարդիկ օգտագործվում էին նաև ճանապարհաչինարարության, պետական կառույցների Համար: Կան փաստեր, որ Հայերը թուրքական բանակի կողմից օգտագործվել են անզամ որպես զրաստ՝ մթերքներ և այլ իրեր մի տեղից մյուսը տեղափոխելու Համար:

¹ Գրիգոր Դարանազցի, էջ 35–36:

Ջալալիների ասպատակությունների ամենից մեծ չարիքը եղավ զանգվածային այն արտագաղթը, որ ծայր առավ ամբողջ Հայաստանում: Հայ ժողովուրդն իր անտանելի վիճակից դուրս գալու միակ ելքը համարում էր երկրից փախչելը:

Ոմանք նախընտրել են կրոնափոխ լինել և մնալ իրենց պապենական երկրում: Մենք դեռ խոսելու ենք նաև այդ չարիքի մասին, սակայն մեծ մասը, դժվարանալով թողնել քրիստոնեական կրոնը, իրենց հայրերի ու պապերի ավանդները, որոշել է բռնել արտագաղթի ճամփան՝ իրենց շարժական ինչքից ինչ որ մնացել էր, իրենց հետ վերցնելով: Վերցնելով նաև սրբություններ դարձած եկեղեցական անտժներ, զգեստներ, ձեռագրեր և այլն:

Գաղթականություն հոսանքը մեծ մասամբ Երզնկայից, Կամախից, Ակնից, Տիվրիկից շարժվել է դեպի Կ. Պոլիս ու չրջակաները, եվրոպական Թուրքիայի վրայով հասել մինչև Լեհաստան, Ղրիմ և այլն: Գաղթն սկսվել է 1599 թվականին և շարունակվել է հաջորդ 1–2 տարիների ընթացքում: Գրիգոր Դարանաղցին, տալով ժամանակակցի հավաստի տեղեկություններ այդ գաղթի մասին, ասում է թե ինքը, երբ 1602 թ. էջմիածնի կողմից որպես նվիրակ ուղարկվել է Հին Ջուղա, այնտեղից մեկնել Կ. Պոլիս, մայրաքաղաքում զարմանալի տեսարան է պարզվել իր աչքի առաջ: Կարծեք իրեն զգացել է Երզնկայում կամ Կամախում, քանի որ այդ քաղաքների ու նրանց չրջակա գյուղերի ողջ հայությունը թափված է տեսել այնտեղ, ինչպես և Ռոդոստո և այլ մոտակա վայրեր:

Մարդիկ փնտրում ու գտնում էին իրենց հարազատներից շատերին, ապրուստի, աշխատանքի միջոցներ որոնում, օգնում միմյանց, մխիթարում իրար: Հենց ինքը Դարանաղցին Կ. Պոլսում հանդիպել է իր պատանեկություն և երիտասարդական տարիների ընկերներին, որոնք մերկ ու բոկոտն հագիվ էին փախել Ջալալիների ստեղծած դժոխքից: Նա այնտեղ գտել է իր խորթ եղբորը, հանդիպել Սեպուհ լեռան լանջերի քարանձավներից մեկում ճգնող Պարոնին, որին աչակերտած էր եղել Երզնկայում և որն այժմ վերադառնալիս է եղել Հոռմից ու Իսպանիայից:

Ջալալիների խժժությունների հետևանքներն ավելի աղետաբեր պիտի լինեին և Երզնկան էլ գուցե վերջնականապես կորցնեք հայկական դեմքն ու նկարագիրը, եթե սուլթանական կառավարությունը վայրագ չարժանան ճնշումից հետո (1610) հատուկ հրովարտակով չպարտադրեք գաղթականներին վերադառնալ հայրենիք և զբաղվել իրենց աշխատանքով, տալով նրանց երեք ամիս ժամանակ, այլապես

սպառնալով բռնի հեռացնել մայրաքաղաքից ու նրա շրջակայքից: Այստեղ չպետք է որոնել մարդասիրական որևէ նկատառում: Այդ կարգադրությունն ուներ տնտեսական լուրջ պատճառներ:

Նախ՝ արդեն մի քանի տարի էր, որ աշխատող ուժեր չլինելու պատճառով Արևմտյան Հայաստանի նկատելի մասում ցանք չէր կատարվում: Հողից բարիք կորզող աշխատասեր ժողովուրդն ոչնչացել էր, կամ լքել երկիրը: Նրա ճակատի քրտինքով վաստակվածը խլվում էր անաշխատունակ մուսուլման տարրի կողմից, լցվում նաև պետական ամբարները, սնում պորտաբույծ թուրքական մի ամբողջ խավ: Հիմա Հայաստանի հողի վիթխարի մասն անմշակ էր, փուշ ու տատասկ էր բուսնում փարթամ արոտավայրերում, ցորենի արտերում ու հանդերում: Հայկական եկեղեցիները վերածվել էին մզկիթների, ախոռների: Սկսված սովը սպառնում էր նաև տիրապետող ցեղերին: Քրիստոնյաների կողքին, հենց ճանապարհներին թափված էին նաև թուրքերի, քրդերի դիակներ: Սովը ազգի, կրոնի խտրություն չէր դնում: Հնձում էր անխնա, հավասարապես, թիկունք ունենալով տարափոխիկ հիվանդություններից ծագող համաճարակները:

Աղետալի այս վիճակի առաջն առնելու միակ ելքը ողջ մնացած հայ գաղթականներին Կ. Պոլսի շրջակայքից ետ վերադարձնելը, աշխատանքի լծելն էր, անգամ սիրաշահելու, խոստումներ տալու ճանապարհով:

Կար մի այլ նկատառում էլ: Երզնկայից, Կամախից և Հայաստանի այլ քաղաքներից Կ. Պոլիս ու նրա շրջակայքը թափված հայ գաղթականները լրջորեն մտահոգում էին տեղական թուրք տարրին: Գաղթական հայերը մեծ մասամբ, եթե չասենք ամբողջությամբ, ճգնում էին ապրել քաղաքներում, զբաղվել առևտրով և արհեստներով, լուրջ մրցակից դառնալով այդ բնագավառներն իրենց ձեռքը պահող թուրք և հույն տարրի համար:

Գաղթական հայերը, չնորհիվ իրենց աշխատասիրության ու ձեռներեցության, կարճ ժամանակում հասել էին նյութական բարեկեցիկ վիճակի, թուրքերից, հույներից գնել էին նրանց տները, խանութները, ստեղծել յուրահատուկ համաքաղաքացիական համայնքներ, ինչպես Կ. Պոլսի որոշ թաղերում, այնպես էլ Ռոդոստոյում:

Երզնկայի գաղթականների նկատելի մասն ապրում էր Ռոդոստոյում և գոհ էր իր վիճակից, ամենևին տրամադիր չէր նորից ընկնելու գավառի դժոխք, որտեղ կյանքը դարձել էր անտանելի: Այստեղ, մայրաքաղաքին անմիջապես մոտ, կային աշխատանքի պայմաններ, որոշ կարգ ու կանոն:

Գավառից եկած հայ գաղթականների թվի մեծացումը անհանգրստացնում էր անգամ մայրաքաղաքի հոգևոր իշխանություններին, առաջին հերթին՝ Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքարանին, որի քահանաներն այժմ մրցում էին գաղթական քահանաների հետ՝ ծխեր պահելու համար:

Գաղթականները գավառից իրենց հետ բերել էին համաքաղաքացի կամ համագյուղացի կրոնավորների, որոնք ավելի հարազատ էին իրենց, խոսում էին երկրի բարբառով, սովոր էին կենցաղին, ծիսակատարություններին, երբեմն անգամ ազգակցական կապերով կապված էին միմյանց հետ:

Գավառացիները շատ ավելի ենթարկվում էին իրենց հայ խոջաներին, քան պատրիարքին, իսկ դա թուլացնում էր առհասարակ պատրիարքի իրավասությունն ու հեղինակությունը մայրաքաղաքում:

Գաղթականական միջավայրում գործող հեղինակավոր նման խոջաներից էին օրինակ, երզնկացի Սոջա Հովսեփը, Սոջա Դավիթը, նրա որդի Գրիգորը, որոնք ոչ միայն ընտելացել էին տեղական պայմաններին, կապեր հաստատել թուրք բարձրաստիճան գործիչների հետ, այլև ըստ երևույթին հենց նրանց օժանդակությամբ ձեռք էին բերել նկատելի հարստություն:

«1650-ական թվականներին արդեն նման խոջաների ազդեցություն տակ էր Ղալաթիայի առևտրական թաղամասը՝ ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցիով, որի մեծաչուք իշխաններն ու երեսփոխաններն էին Սոջա Դանիելը, Սոջա Մկրտիչը, Սոջա Եղիան և ուրիշներ»¹:

Ուրեմն Պոլսի պատրիարքն էլ, օգտագործելով իր ազդեցությունն ու հնարավորությունները դրդում էր կառավարական պաշտոնյաներին, միջոցներ որոնել հայ գաղթականներին իրենց հայրենիքը վերադարձնելու:

Գրիգոր Դարանաղցին մանրամասնորեն խոսելով այս հարցերի մասին, ակնարկ անգամ չի անում, թե Կ. Պոլսի պատրիարքարանը ունեցե՞լ է ազգապահպանման, գավառի հայությունից համախմբման ծրագիր, ինչպիսին, օրինակ ունեցան 19-րդ դարի պատրիարքները, մասնավորապես Մկրտիչ Խրիմյանն իր պաշտոնավարությունից տարիներին:

Վերադարձի պետական հրամանագրի մեջ խոստում էր տրվում երեք տարի հարկ չգանձել տեղափոխվող հայերից: Դժվար է ասել, թե որքան է պահել իր խոստումը կառավարությունը, փաստ է մի

¹ «Հայ ժողովրդի պատմություն», հատ. IV, էջ 305-306:

բան, որ այդ հրամանագրով երզնկացիները պարտավոր էին վերադառնալ հայրենիք և վերադարձան, նորից կենդանություն տալով Եկեղյաց գավառի գրեթե ամայացած վայրերին:

Ներգաղթի այդ պատասխանատու գործը ղեկավարել է հենց Գրիգոր Դարանաղցին: 1610 թ. գարնանը, նա 7000 գաղթականների գլուխը անցած Սկյուտարից ճանապարհ է ընկել, հասել Մարզվան, Նիքսար, որտեղ մնացել են գաղթականների մի մասը, իսկ մեծ մասը՝ բոլորն էլ երզնկացիներ և կամախեցիներ, շարունակել են ճանապարհը, հասել մի քանի տարի առաջ թողած ավերված կամ կիսավեր իրենց բնակավայրերը:

Կ. Պոլսից դուրս գալու ժամանակ գաղթականներն ունեցել են բավականաչափ հարստություն: Ոմանք իրենց ունեցվածքը բարձել են երեք ջորիի, ոմանք՝ 5, ամենից աղքատը գոնե մեկ ջորի ունեցել է, նաև հնչուն դրամ՝ 100–500 ոսկու սահմանում, յուրաքանչյուր ընտանիքի կամ անհատի համար¹:

Բայց մինչև երկիր հասնելը այնքան դժվարություններ են կրել, այնքան ծախսեր արել, որ ոմանք տեղ են հասել մուրացկան վիճակում: Իսկ Երզնկայում դեռ շարունակվելիս է եղել սովը, աղքատությունը: Ո՛չ շտեմարաններում է ցորեն եղել, ո՛չ մառաններում՝ սննդեղեն, ո՛չ ախոռներում՝ անասուն:

Դարանաղցու վկայությունը Երզնկայում դրությունը համեմատաբար ավելի տանելի է եղել, քան Կամախում, որտեղ բացարձակապես մթերք չի եղել. «զկորեկն յԵրզնկու կու կրեին բեռնակրով և ով ոք բեռնակիրք չունէին, չալակաւ կու բերէին»:

«Յորժամ յԵրզնկան գացաք,- պատմում է Դարանաղցին,- և անդ այլ զայտ արարաք զյամբերն յառաջին ամին յաղցից պահոցն և քարոզ, և դաս ասաք, նա ժողովուրդք վանօրէիցն համար և մեղ կերակրի երեսուն սոմար, որ տեղացս չորս քիլան է, կորեկ ժողվեցի, թէ որչափ աղաղակեցի՝ մեկ չարեկ ցորեն չգտնուաւ, ասացին՝ մեք զապրցուն ի կորեկէն և ի գարուն կու չինեմք: Ահա այսպէս չբաւորութիւն էր յաշխարհին, մեկ փողոյ վաստակի դուռն չկայր»²:

Եղել են մարդիկ, որոնք, չդիմանալով այդ ծանր պայմաններին, հաջորդ տարվա գարնանը կրկին բռնել են Կ. Պոլսի ճամփան:

Դարանաղցին այցելել է Կամախ, Երզնկա, Ակն, Տիվրիկ, ամենուր դատարաններում արձանագրել է սովել իր բերած հրամանագրերը, որպեսզի տեղական իշխանությունները կատարեն սուլթանի հրամանը:

¹ Գրիգոր Դարանաղցի, էջ 159:

² Նույն տեղում:

Երզնկացիների այն մասը, որ Կ. Պոլսում և Ռոդոստոյում իրենց համար ստեղծել էին ապրուստի պայմաններ, հարմարվել էին միջավայրին ու ծանոթություն էին հաստատել տեղական իշխանությունների հետ և վայելում էին նրանց հովանավորությունը, հակառակ արքայական հրամանագրերին, չեն վերադարձել¹:

6. ԵՐԶՆԿԱՆ ԵՆԻԶԵՐԻՆԵՐԻ ՍԱՐՍԱՓԻ ՆԵՐՔՈ

Ենիչերությունը, այսինքն՝ քրիստոնյա հպատակների երեխաներին բռնի կրոնափոխ անելով՝ նրանցից մարտունակ ուժեր ստեղծելով նույն քրիստոնյաների դեմ օգտագործելը նոր չէր, սակայն առաջ ենիչերիները գտնվում էին կառավարությունից ուժեղ հսկողություն տակ:

Աստիճանաբար նրանք սկսեցին գործել ինքնիշխան, չենթարկվել կենտրոնական կառավարության հրամաններին, իսկ 17-րդ դարի քսանական թվականներին արդեն սպառնալից ուժ դարձան, լրջորեն մտահոգելով սուլթաններին: Իշխանությունը հետզհետե անցնում էր նրանց ձեռքը, իրենք էին փոխում գավառապետներին, պետական որոշ պաշտոնյաների, փոխում անգամ մեծ վեզիրներին՝ եթե դուր չէին գալիս ենիչերի աղաներին: Ենիչերիներից էին նշանակվում ոչ միայն նահանգապետներ ու գավառապետներ, այլև զինվորական հրամանատարները:

1622 թ. ենիչերիները սպառնալից վիճակ են ստեղծում մայրաքաղաքում, ապստամբում են սուլթանի դեմ, գրավում պալատը և սպանում սուլթան Օսմանին:

Էրզրումի ենիչերիական կայազորը, հետևելով Կ. Պոլսի իրենց եղբայրների օրինակին, նույնպես չի ենթարկվում պետական կարգադրություններին, սկսում է գործել ինքնիշխան, կատարել սանձարձակ վայրագություններ, ահ ու սարսափի մատնելով նահանգի բնակչությանը:

Սրանց դեմ է դուրս գալիս նահանգապետ Աբազա փաշան, որի հիշողության մեջ դեռ թարմ էին ջալալիների ասպատակությունների տխուր հետևանքները, երկրի ամայացումն ու կործանման եզրին հասնելը: Նույնը պիտի կրկնվեր այժմ, եթե չկանխվեր: Ուստի նա, իրեն հավատարիմ զորքերով չըջապատում է ենիչերիների կենտրոնատեղին և անխնա ջարդում նրանց:

¹ Ռոդոստոյում մնացած Երզնկայի հայության հետագա ճակատագրի մասին մանրամասն տե՛ս Ս. Փաշաճյանի «Հուշամատյան Ռոտոսթոյի հայերուն» (1606–1922) արժեքավոր գրքում (Բեյրութ, 1971):

Բայց որովհետև մայրաքաղաքում իշխանությունը ենիչերինների կողմից նշանակված մարդկանց ձեռքին էր, Աբաղային կանչում են Կ. Պոլիս, որպեսզի Հանձնեն ենիչերինների դատաստանին: Աբաղան չի ենթարկվում հրահանգին, պատերազմական գործողություններ է ծավալում էրզրումից դուրս, արչավում դեպի Արևմուտք, գրավում Կամախը, Երզնկան, Սեբաստիան, հասնում մինչև Էնկյուրի, ամենուր ոչնչացնելով ենիչերիններին: Սրա գորքի սարսափը այնքան մեծ է եղել, որ իրենց կաշին փրկելու համար որոշ ենիչերիններ առերես ձևացրել են թե հայ են, օգտագործել են անգամ հայկական անուններ՝ Թորոս, Ռաչատուր և այլն:

Սակայն երբ գահ է բարձրանում սուլթան Մուրադ IV-ը, նա Աբաղայի դեմ կանոնավոր պատերազմ է սկսում, հանձին նրա տեսնելով ենիչերություն ամենառիսերիմ թշնամուն: Պարտվում է Աբաղան: Սուլթանը խնայում է նրա կյանքը նոր խլրտումների տեղի չտալու համար:

Այսպիսով ենիչերությունը շարունակում է սպառնալիք մնալ թուրքական պետությանը մինչև 19-րդ դարի քսանական թվականները, այդ ամբողջ ժամանակաընթացքում երկրում կատարելով աննկարագրելի ասպատակություններ, կամայականություններ: Նրանց էր ենթարկվում և՛ օրենքը և՛ կառավարությունը: Ինչքի բռնազրավում, ծեծ, խոշտանգում, ծրագրված ջարդեր, բռնաբարություններ, սովորական երևույթ էին ինչպես ջալալիների, այնպես էլ ենիչերական տիրակալության երկու հարյուր տարիների ընթացքում: Ինչպիսի տուրքեր ասեք որ չէին դնում ու գանձում նրանք: «Եւ թէ տասն որդի ունիցի ոք,- գրում է Սիմեոն Լեհացին,- ամէնէն խարաճ առնուն, և թէ հեռանայ, դարձեալ առնուն... զի ամէն տեղ հարամիք էին, սօխթանի, ամէն տեղ թալան և եաղմայ և դուլում»¹:

Հատկապես ձմռան ամիսներին, երբ ենիչերինները լցվում էին գյուղերը, անհնար էր փողոց դուրս գալը: Աչնանից որոշ պաշար կուտակելով՝ հայ գյուղացին հարկադրված էր 3-4 ամիս փակված մնալ գետնափոր, հաճախ աննշմարելի տնակներում, որոնք կառուցվում էին այն հաշվով, որ փողոցներին նայող լուսամուտ չունենան, երեկոները որևէ լույս չթափանցի դուրս:

Պարբերական երևույթ էր սուլթանի և պալատական փաշանների համար սիրունատես աղջիկներ հավաքելը: Գեղեցիկ օրիորդները թուրք իշխանավորների ձեռքին եղել են առուծախի, նվիրատվության

¹ Սիմեոն Լեհացի, Ուղեգրութիւն, տարեգրութիւն և յիշատակարանք, Վիեննա, 1936, էջ 194:

առարկա: Նրանք սուլթանական հարեմներում որոշ ժամանակ պահ-վելուց հետո նվեր են տրվել փաշաներին, իսկ վերջիններս էլ նվիրել են ավելի ստորադաս պաշտոնյաների:

Հայերը, հատկապես որոշ վայրերում, ինչպես Կեսարիայում, Յողդատում, Բուրսայում, Անկարայում, իրավունք չեն ունեցել իրենց մայրենի լեզուն օգտագործելու: Կտրել են այն մարդկանց լեզուները, ովքեր Հայերեն են խոսել¹:

Նրանք ենթակա էին նաև իրավական կաշկանդումների: Քրիստոնյա հպատակներն իրավունք չունեին թամբած ձի նստելու, դեղին մուճակներ հագնելու, կարմիր գլխարկներ կրելու: Այդ բոլորը արգելված էր համապատասխան հրովարտակներով:

Անգամ հանգուցյալին թաղելու համար թուրք մուլայի կողմից հայ քահանային տրված արտոնագրի մեջ, որից նմուշներ հասել են մեզ և վերաբերում են Կեսարիայի շրջանին, ամենավարկաբեկող ու անարգող բառերով է տրվել այդ «չնորհը». թեև հանգուցյալի «սրբապիղծ մարմինը հողեն ընդունելի չէ, բայց քանի որ իր սոսկալի գարչահոտությունը հանրություն վնասակար պիտի ըլլա» թուլատրվում է թաղել՝ «այդ զգվելի գարչահոտությունը մեծտեղից վերացնելու համար», պայմանով, որ «անարգ այդ լեշը քաղաքից դուրս մի փոսի մեջ գցվի»²:

Բարեբախտաբար նման ծայրահեղություններ չեն եղել բուն Հայաստանում, հետևաբար և Երզնկայում, որտեղ մարդիկ գեթ իրենց մեծայններին կարողացել են թաղել ըստ պապենական սովորություն:

Մեր բերած փաստերը վկայում են, որ Թուրքիայում պաշտոնական ճորտատիրություն գոյություն չունենալով հանդերձ՝ քրիստոնյա հպատակները ենթակա են եղել առուծախի: Վանի ու այլ քաղաքների շրջաններում հաճախ է պատահել, որ թուրք վաշխառուն չկարողանալով գանձել այս կամ այն հային պարտք տված իր փողի ահռելի տոկոսները, դրա դիմաց վերցրել է նրա կնոջը կամ աղջկան:

Այս ընդհանուր տեղեկություններից հետո՝ այժմ տեսնենք թե ինչ վիճակում է եղել Երզնկան՝ ենիչերիական սարսափի տարիներին:

Երզնկայի վերաբերյալ ուշագրավ փաստեր է հաղորդում Ավետիք եպիսկոպոս Եվդոկացին, որը 1702 թ. դարձել է Կ. Պոլսի պատրիարք և ունեցել շատ արկածալից կյանք: Նա շատ կողմերից ուշագրավ իր ինքնակենսագրականում մեզ զբաղեցնող հարցի մասին գրում է.

¹ «Տաթև», տարեգիրք, Հայկպ, 1929, էջ 6-7:

² Հ. Մորկլընթաու, Ամերիկյան դեսպանի հիշատակներ և հայկական եղևոնին գաղտնիքները, Կ. Պոլիս, 1919, էջ 242: